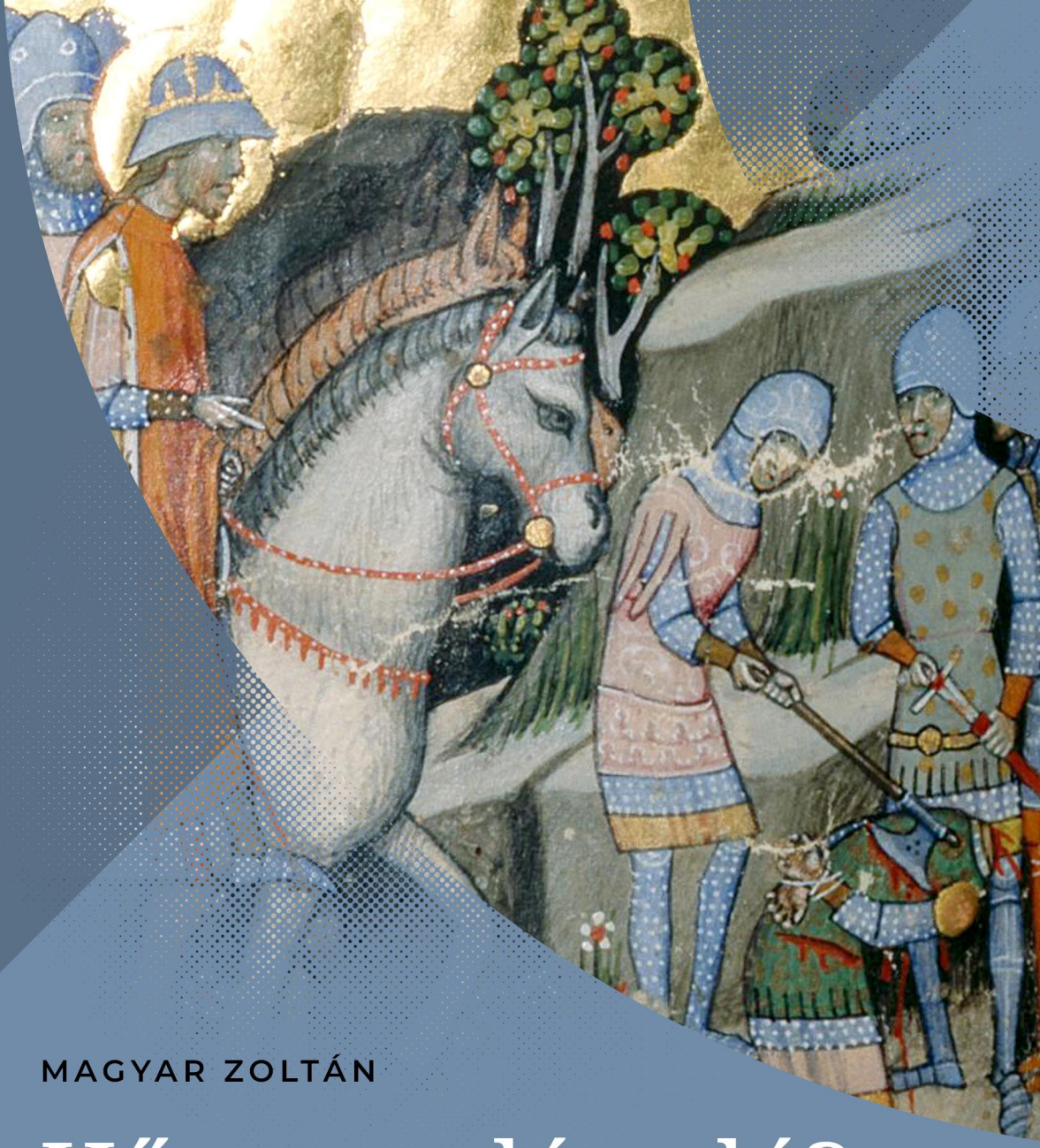

MAGYAR ZOLTÁN

Hős vagy lázadó?

Koppány alakja a folklórban és a kultúrtörténetben

MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET

MAGYAR ZOLTÁN

Hős vagy lázadó?

A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 15.

MAGYAR ZOLTÁN

HŐS VAGY LÁZADÓ?

Koppány alakja a folklórban és a kultúrtörténetben

Magyarságkutató Intézet
Budapest, 2020

Lektorálta: Hoppál Mihály, Szabados György
Nyelvi lektor: Tóth Attila

Az MKI szerkesztőbizottsága: Vizi László Tamás (elnök), Berta Péter, Fehér Bence, Katona József Álmos, Pomozi Péter, Virág István

A kötet megjelenését az EMMI támogatta.

Emberi Erőforrások Minisztériuma

© Magyar Zoltán, 2020

ISBN 978-615-6117-13-7

ISSN 2677-0261

TARTALOM

ELŐSZÓ 7

A TÖRTÉNELMI ESEMÉNYEK 11
Történelmi előzmények 11
A trónutódlás kérdése 26
Az összecsapás 38
A megtorlás 56
Somogy megszállása és az új birtokosok 61

KOPPÁNY FELKELÉSE A KÖZÉPKORI SZÖVEGEMLÉKEK TÜKRÉBEN 71

KOPPÁNY ALAKJA A NÉPHAGYOMÁNYBAN 85
A Koppány-mondakör 85
Koppányra utaló helynevek 112

KOPPÁNY ALAKJA A SZÉPIRODALOMBAN 117

IRODALOM 129

KÉPMELLÉKLET 143

ELŐSZÓ

Több mint ezer esztendeje annak, hogy egy Veszprém/Somogyvár környéki ütközetben döntő győzelmet aratott Magyarország keresztény fele a pogánysághoz húzó rész felett. E sarkított megfogalmazás mindössze arra szolgál, hogy érzékeltesse azt, ami a közel egykorú forrásokból is kihámozható: a 997-ben kitört örökösödési háborúban nagyobb tét forgott kockán holmi dinasztikus belviszályban megszokottnál, és a máról visszatekintve az utódlás központi kérdése is másodlagos jelentőségű volt – az ország jövője, megmaradása volt a tét.

A többi sztyeppei nép sorsának ismeretében aligha mondható törvényszerűnek a belháború végkifejlete. Talán a sors, talán a társadalmi fejlődés logikája, talán a történelmi véletlen akarta így. Ellenkező esetben elképzelhető, hogy itt és most erről nem magyarul elmélkednénk.[1] Koppány, a felkelés központi alakja és vezetője holtan maradt a csatatéren, és a kegyetlen megtorlást személyes sorsával egyszersmind jelképessé is növelte. Valami ősi véget ért, valami lényeges elkezdődött ekkor, és bár nyilván nem előzmények nélkül történt mindez, mint történelmi pillanat kristályosodott ki, s a győztes fejedelem három évvel későbbi megkoronázásával együtt vonult be a köztudatba.

Koppány nevét, személyes tragédiáját Szörényi Levente és Bródy János rockoperája emelte az érdeklődés homlokterébe. Látszólag a pogány vezér tör-

1 A témával foglalkozó történeti irodalom javarészt azon a nézeten van, hogy Koppány esetleges győzelme a magyarság zsákutcáját jelentette volna (legújabban: Piti 2000: 443.). E korábbi narratívától markánsan eltérő álláspontot fogalmazott meg Szabados György, aki szerint nem igazolható ama tétel, miszerint a somogyi vezér győzelme mindenképpen a magyar állam és a magyar nép (nyelv) megsemmisüléséhez vezetett volna (Szabados 2018: 81.). Elgondolkodtató érveinek egyike, hogy a XI. század folyamán a Német-római Császárságnak kétszer is tudomásul kellett vennie a magyar uralkodóházon belüli ágváltást (Péter király elűzésekor, majd Salamon király bukásakor), másrészt pedig a X–XI. század fordulóján a magyar nagyfejedelemség keresztény monarchiává válása szükségszerű, megkerülhetetlen lépés volt, függetlenül az államformától és az uralkodó személyétől.

ténete is csak ekkor vált igazán ismertté, valójában azonban már korábban is fel-felbukkant könyvek lapjain, teátrumok színpadain. Koppányt – többnyire „Cupan" névalakban – már a középkori kútfők is előszeretettel emlegették, nemritkán kimondott vagy kimondatlan szimpátiával fordulva alakja felé. A XIX. századi történeti művek – bár nem tértek el a krónikák szemléletes leírásaitól – ugyancsak nem mulasztották el a modern államszervezés egyik legnagyobb korabeli konfliktusát megemlíteni. A születő történeti monográfiákkal párhuzamosan a múlt század elejétől irodalmi alkotások sora is felelevenítette a hajdan volt eseményeket; mint látni fogjuk, több-kevesebb sikerrel hálás művészi témára lelve bennük – nem mellékesen pedig: széles körben elterjesztve a történetet. Tehát voltaképpen sohasem vált a felejtés részévé e „büszke pusztai úr", az ellenálló „pogány vezér" alakja, ám az is igaz, hogy a tudományos vizsgálódás tárgyává csak az utóbbi időben vált a személye, általánosan ismertté pedig valóban csak a már jelzett rockopera elsöprő sikere óta.

Felvetődik a kérdés: vajon miért vált ilyen népszerűvé ez a történelmi epizód, illetve Koppány személye maga? Ámbár az is kérdéses, mennyiben tekinthető a 997-es év puszta epizódnak, avagy ellenkezőleg, mennyiben volt kulcsfontosságú esztendő? S vajon mennyiben hiteles az a kép, melyet a középkori források tükrében Koppányról alkothatunk? Nemzeti hős volt vagy anakronisztikus történelmi személy? Pogány volt-e vagy keresztény? Még ez utóbbit sem tudhatni, bár azért valószínűnek tűnik, hogy ha fel is vette a kereszténységet, mindez csupán – miként a korabeli nyugat-európai krónikás Géza fejedelemről írta – „pogánysággal fertőzött" vallási máz lehetett. Lényegesebbnek tűnik, hogy mik lehettek a somogyi vezér valódi szándékai a felkelés kirobbantásakor, illetve győzelme esetén. A régi rend megtartása/visszaállítása? Óvatos reformok? Avagy csupán a személyes mellőzöttség sérelme motiválta? A válaszokkal a történelmi utókor alighanem már végérvényesen adós marad, átengedve a művészeti alkotások számára a válaszadó, válaszkereső szerepet. Amit a történeti kutatás, a régészet, a forráselemzés megtehet: feltárhatja és dokumentálhatja a 997-es esztendő és az ahhoz vezető út lehetséges eseményeit, az így szerzett, viszonylag szegényes ismeretanyagból vonva le legvalószínűbbnek tűnő következtetéseit.

Ehhez nyújt kapcsolódási pontokat, fogódzót a történeti folklór, a néphagyomány szétszórt törmelékeinek az összegyűjtése és vizsgálata is. Hiszen a

földrajzi nevekből, helytörténeti adatokból, helyi mondaszövegekből kirajzolódó kép az esetleges hipotézisek megalkotásához éppúgy segítséget jelenthet, miként a történeti valóságtól független folklóralkotásokként a népi emlékezet, amely a lehetséges profán kultusz jegyeire, mélységére és milyenségére is választ adhat. Egy kultúrtörténeti elemzésben ugyanis majdnem olyan fontos az a kép, amely a szimbolikus víztükör fölé hajolva és századok hosszú sorát tekintve abban tükröződik, mint a meder alján simára koptatott kavics, vagy az iszap áthatolhatatlan sötétje. S meglehet, a válaszok többsége ott hever e képzeletbeli víztükör partján – mindössze le kell hajolni értük. A továbbiakban erre/ezekre teszünk kísérletet.

Az itt megfogalmazódó kérdések és válaszok persze nem szűkíthetők le az említett évre és az akkor történtek néhány meghatározó szereplőjére. Jeleznünk kell azt is, hogy ez a könyv – szükségszerűen – legalább annyira szól első királyunkról, mint a kötet elsődleges témáját alkotó történelmi személyről, valamint a korszakról, s a későbbi korokról, eljutva egészen napjainkig, amikor e könyv tartalma, lehetséges üzenete immár ezer év történelmi tapasztalatainak a fényében értelmezhető megtapasztalás.

Nagymaros, 2020. február

A szerző

A TÖRTÉNELMI ESEMÉNYEK

Történelmi előzmények

A honfoglaló magyarság a történeti források szerint a IX. század második felében szállta meg a Dunántúlt, ezáltal birtokba véve a Kárpát-medence egész területét. A településföldrajzi/helynévi vizsgálatok alapján is csak a feltételezések szintjén maradva lehet állást foglalni a honfoglalók (és segédnépek) X. századi településrendjét illetően. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a fejedelmi nemzetség (amely nagy valószínűséggel a Megyer volt) a Kárpát-medence „szívét", az antik Óbuda („Attila városa") környékét és a Duna partvonalát szállta meg. E szállásterület északon már valószínűleg kezdettől Nyitráig, délen pedig feltehetőleg egészen a Dráván túl, Szlavóniáig terjedt, és természetesen felölelte a Dunántúl keleti felét is. A történészek véleménye éppen Somogy („Somogyország") hovatartozását illetően oszlik meg. Számos érv szól amellett, hogy ez a Balatontól a Száváig húzódó terület eredetileg Bulcsú horka birtokában volt,[2] de többek szerint ez a vidék is az Árpádok szállásterülete lehetett.[3] Györffy György amellett foglalt állást, hogy valószínűleg csak Jutas fia, Fajsz nagyfejedelem idején jutott a rangban első törzs/nemzetség (illetve a fejedelem) birtokába Somogy,[4] hogy azonban az ezredforduló küszöbén már legalább két emberöltő óta az Árpádok bírták ezt a területet is, az több mint valószínűnek tűnik.

Ha a Duna Csepel-sziget alatti, nyugati partvonalát megvizsgáljuk, az e területen fennmaradt helynevek alapján bizonyosnak látszik, hogy azt Árpád leg-

2 Kristó 1981; Petrovics 1988. 47.; Magyar 1992: 14.
3 Bónis 1956: 41.
4 Györffy 1970a: 16.

idősebb fiának nemzetsége szállta meg. Mint Györffy György részletesen rámutatott, a X. századra jellemző szállásváltó életmódnak megfelelően Tarhosnak és utódainak zömmel Tolnában és Baranyában voltak téli, illetve nyári szállásaik, rendszerint egy-egy folyóvíz mellett.[5] Tarhos téli udvarhelye alighanem a Tolnavár szomszédságában, Fadd határában található Tarhacsia puszta (1436: Tarhachya) volt, míg a Kaposba torkolló, a Mecsekből lefolyó Baranya-patak mentén fekvő Tarros (1475: Tarros) nevében a rangidős Árpád-fi nyári szállása sejthető. Fia, Tevel emlékét helynevek sokasága őrzi. A Szekszárdtól nyugatra, a Sárvíz középső részén, még a középkorban említett Tevel (1193: Tevel, Tewel) ugyancsak efféle szállásváltó udvarhelynek tekinthető. A herceg távolabbi birtokait jelzi egy-egy település a Vas megyei Sárvár közelében és Veszprém megyében (1086: Tuel) is.

Tevel fia, a Bíborbanszületett Konstantin császár által szerkesztett kormányzati munkában Termacsu néven említett Tormás herceg nevét Tolnában két falu elnevezése őrzi, és aligha véletlenül: mintegy földrajzi megfelelőiként nagyapja nyári és téli szállásainak. Az egyik település Tarrós fölött egy kiszélesedő mellékvölgy napsütötte lankáin található, a másik pedig a Kapos–Sárvíz mentén, a kölesdi rév mellett (1474: Thormas). És délebbre tekintve, Baranyában is felfedezhető téli szállása a Báni-hegyek mediterrán jellegű déli lejtőjén (1330: Thurmas).

Koppány Árpád-házi származása mellett szóló komoly érv, hogy a lázadó vezér nevét viselő udvarhelyek a Tarhos-utódok szállásainak közvetlen szomszédságában tűnnek fel. Így a középkorban még Tolnához tartozó Törökkoppány (1138: Cuppan), valamint a baranyai Koppány (1274: Koppan) egykor volt települése úgy helyezkedik el, mint a két közeli, Tormás nevű udvarhelyhez tartozó nyári szállás, a Veszprém megyei Bakonykoppány (1086: Cupan) pedig éppenséggel az ottani Tevellel párhuzamos völgyben található. Ama jelből pedig, hogy Koppány Géza fejedelem halála után igényt tartott a Dunántúl északi részeire is, arra lehet következtetni, hogy 997 előtt konkrét vagy hallgatólagos nemzetségi területfelosztás történt: Taksonyé, illetve Gézáé lett a Balatontól

5 Györffy 1970a:14–16.; 1970b: 203–204.

északra fekvő vidék, míg a Koppány-ágé a déli, Száváig terjedő terület.[6] E megegyezés valószínűleg még Koppány apja, Tar Zerind idejében történt, aki a krónika elejtett megjegyzése alapján olyan törzsi vezető lehetett, akivel számolni illett és kellett.

E feltételezett alkuval lehet kapcsolatos az is, hogy a X. század közepén a Balaton-vidék ura birtokolta a karcha (horka) méltóságot.[7] A szakrális-szimbolikus kündü és a seregvezéri gyula cím mellé a fejedelmi nemzetség a X. század közepére alighanem a fenti, rangban harmadik méltóságot is megszerezte. Igaz, arra az időre az már korábbi jelentőségét javarészt elvesztette. Hogy azonban mégsem volt teljesen formaság, azt a ráruházott, vele járó külön területi egység, „hercegség" biztosította.

Györffy György feltételezése, hogy Somogy valójában csak a X. század közepe táján vált az úgynevezett dukátusi hatalommegosztás részévé.[8] Maga a dukátus az Árpád-kori Magyarország jellegzetes uralmi intézménye volt, és a türk és kazár analógiák mintájára a trónörökös, illetve az Árpád-házi szenior (legidősebb) hercegek önálló országlását jelentette.[9] Anonymus beszámol arról, hogy már Árpád fia és örököse, Zolta is egy ilyen hercegség élén állt apja életében: történetesen a bihari dukátust uralta, ahol a kazár lakosságon kívül a másik katonai segédnép, a székelyek egy népesebb csoportja lakott.[10] A bihari és al-dunai részeken kívül ilyen hercegi tartomány volt Nyitra vidéke, majd a XI. század végétől Szlavónia is. Somogy feltehetőleg nem volt „szabályos" dukátus,

6 A nemzetségen belüli hatalmi megállapodás, kényszerű béke teóriáját vallja: Zsoldos 1998: 41.; Piti 2000: 440. Szerintük már Taksony nagyfejedelem volt az, aki szakítva a korábbi szeniorátusi hagyománnyal, a saját fiának, Gézának (és ezáltal a Zolta-ágnak) adta tovább a főhatalmat, és mintegy kárpótlásul kapta meg Tar Zerind (és a Tarhos-ág) a somogyi, dél-dunántúli területeket.

7 Balogh 1931: 847. Deér József történeti adatokkal nem alátámasztott elmélete szerint „legnagyobb vetélytársától, Bulcsú horkától megszabadulva Géza vezér maga állított hadnagyot a dunántúli horkatörzs élére, rokonának Tar Szerindnek, Koppány apjának személyében" (Deér 1938: 67.).

8 Györffy 1983: 112–113.

9 A dukátus intézményét későbbi államszervezési fejleménynek tekinti Szabados György (Szabados 2011: 254–256.).

10 Anonymus 1975: 97–98.

bár az urát – részint az Árpádokhoz tartozás jogán – a duxi cím illette meg.[11] Dux és karcha – akár egymás megfelelőiként, akár külön rangként jelezve az azt viselő személy uralmi pozícióját és általa a társadalmi hátterét.

972 táján meghalt Taksony fejedelem, akit fia, Géza követett a fejedelmi székben. Géza helyesen ismerte fel, hogy a kalandozásoknak bealkonyult, s a két szomszédos birodalom – a Német-római Császárság és a Bizánci Császárság – között a magyarság csak úgy őrizheti meg az önállóságát, ha vallásilag és társadalmi berendezkedésben egyaránt hasonul a szomszédos birodalmakhoz. Különösen veszélyessé vált a helyzet azáltal, hogy II. Ottó, a német-római császári trón várományosa 972 tavaszán feleségül vette Theophanu görög hercegnőt, miáltal a még pogány magyarok mintegy harapófogóba kerültek. Géza nem késlekedett, és még abban az évben jelezte a Nyugat felé: az országával együtt kész felvenni a kereszténységet. A még mindig félelmetes hírű magyarok megtérési szándékát nyilván megkönnyebbüléssel fogadták, és a kedvező német fogadtatást jelzi, hogy még októberben a magyarok püspökévé szentelték Brúnó Sankt Gallen-i szerzetest, akit Piligram passaui érsek papjaival együtt Magyarországra küldtek téríteni.

A következő évben pedig immár a diplomáciai kapcsolatok felvétele is megtörtént. 973 márciusában tizenkét magyar főember jelent meg Quedlinburgban I. Ottó német-római császár előtt, és bizonyára több mint jelképes gesztusként a császári udvarral együtt ülték meg a húsvéti ünnepeket. Bizonyára még erre az évre tehető a fejedelem megkeresztelkedése is,[12] akinek a példáját ötszáz előkelő magyar követte.

A korral foglalkozó egyes történészek feltételezése szerint, hogy 973 táján Koppány is felvette a keresztséget,[13] ugyanis a Somogyban és Baranyában

11 Kristó Gyula szerint éppen Koppány személye utal arra, hogy Somogy esetében ez valóságos hatalom, és nem csupán puszta cím lehetett – legalábbis még a X. század végén (Kristó 1984: 644.).

12 A már említett Brúnó Sankt Gallen-i szerzetes keresztelte meg a magyar fejedelmet, Vajkot, aki a keresztségben az István nevet kapta.

13 Azonban ha így volt is, a 997. évi események arra utalnak, hogy a keresztény hit Koppány (és Tar Zerind?) általi felvétele színleg és megalkuvásból történt, elkerülendő a nagyfejedelem részéről várható retorziót.

feltűnő Szentgál helynevek még a térítés ezen első hullámára utalnak[14] – már amennyiben ezek a helynevek tényleg olyan korán keletkeztek, mint azt Györffy György feltételezi. Ugyanakkor a Szerémség közelségének betudhatóan bizánci térítők dél-dunántúli tevékenysége is valószínűsíthető (erre utalnak a Somogy területén már a korai okleveles anyagban is nagy számban szereplő Kozma és Damján, valamint György vértanú tiszteletére szentelt egyházak). *Gellért püspök nagyobbik legendájá*ból tudható, hogy a bánáti részek ura, Ajtony Marosváron Keresztelő Szent János titulusú monostort alapított, ahová bizánci rítusú szerzeteseket hívott.[15] A keresztény vallás egyébként már Géza említett lépése előtt gyökeret vert az országban, ugyanis a 950 táján Bizáncban megforduló Gyula a császári udvarból papot vitt magával erdélyi szállásterületére, akit az indulás előtt a konstantinápolyi pátriárka Turkia püspökévé szentelt.[16] Mindez csak a teljesség kedvéért említendő; az igazi „áttörést" azonban Géza politikai nyitása hozta meg. A sejthetően erőszakos módszereket sem nélkülöző hittérítés[17] a Kárpát-medence nagy területein elterjeszthette már 997 előtt is a kereszténységet. Kivált így lehetett ez az Árpádok birtokában lévő vidékeken, aminek beszédes jele, hogy már Géza megkezdte a pannonhalmi apátság építését,[18] sőt Veszprém székhellyel feltehetőleg már az első püspökség is megalakult az uralkodása idején.[19]

14 A két nyugat-baranyai, valamint somogyi egyházalapításon kívül a Kalocsa és Veszprém melletti Szentgál szintén az Árpádokkal való közvetlen kapcsolatra és a helynevek koraiságára utal, és bizonyára szintén nem előzmények nélküli a nógrádi Veselény (Vecellin lovag birtoka) környékén található Szent Gál-templom említése sem (Györffy 1983: 72–73.). Közvetve Koppány formális kereszténységére utal, hogy Szent István tartományúri szerepkörben azonosítható többi korabeli ellenfele, az erdélyi Gyula és Ajtony is (keleti rítusú) keresztény volt (Ferdinándy 1938: 246.). Kristó Gyula véleménye szerint ellenben a Balatontól délre fekvő terület 997 előtt mentes volt a keresztény egyházi intézményektől (Kristó 1986. 49.).

15 Árpád-kori legendák és intelmek, 2001: 74.

16 Petrovics 1988: 56. Brúnó missziójához hasonlóan ez is térítő püspökség volt, amit az erdélyi egyházmegye elnevezése napjainkig megőrzött (ez az egyetlen püspökség, melyet nem az egyházmegye székhelyéről neveztek el).

17 A hit terjesztését és a nép megkeresztelését – nyilvánvalóan katonai segédlet mellett – főként sváb és bajor papok végezték.

18 Felszentelése az 1000–1010 közötti évekre tehető.

19 Gutheil Jenő 990–997 közzé teszi a Szent Mihály tiszteletére szentelt püspökség megszer-

Bár Géza többnyire Esztergomban tartózkodott, melyet egyik erős fejedelmi székhelyévé épített ki – és ahol a hagyomány szerint fia, Vajk (István) is született –, uralkodása alatt Veszprém is kitüntetett fontosságú volt. E nagy múltú, bakonyalji város Szent György-templomát egyes vélemények szerint még a IX. században építették, és kultuszhelyként az őshonos lakosság révén a X. század folyamán is használatban maradt. Kristó Gyula szerint Géza felesége, az erdélyi gyulák családjából származó Sarolt is itt tartotta az udvarát, és később a fia, István szintén oda hozta bajor feleségét.[20] A XI. századtól pedig Veszprém valóban a „királyné városa" lett, s hitelt érdemlő hagyomány szerint székesegyházát is Gizella építette. A veszprémi püspökök ősi törvényes szokás és gyakorlat szerint a magyar királynék kancellárjai voltak, és a királynék koronázása az egész középkor folyamán kiváltságos joguk volt.[21]

Géza az új rend megszervezése érdekében céltudatosan és határozottan lépett fel, és az ellene szegülőkkel szemben keményen járt el. Árulkodó ezt illetően *Szent István nagyobbik legendájá*nak azon kitétele, hogy Géza a megkeresztelkedése után „szerfölött szorgoskodott, hogy a lázadókat megfékezze, és az istentelen szokásokat eltörölje", valamint ama megjegyzés, hogy a „kezeit embervér fertőzte".[22] E harcok sejthetőleg egyaránt szolgálták egyes törzsi előkelők területi különállásának megtörését (tehát nyíltan uralmi célokat), valamint a kereszténység elterjesztésére irányuló politikai törekvést. Bizonyára nem kis ellenállással kellett a fejedelemnek megküzdenie, hiszen éppen a szabad, katonáskodó rétegek körében volt igény továbbra is az ősi „pogány" életformára és ideológiára. A humanista Petrus Ransanus (Pietro Ransano) alighanem valamely korábbi forrásból merített, amikor arról írt, hogy „Géza szétosztotta,

vezését, rámutatva arra, hogy 1002-ben már említés tétetik róla, hét év múlva pedig egy részletes leírás az egyházmegye tulajdonviszonyait is rögzíti.

20 Kristó 1986. Az utóbbi állítás ellenében nyomós ellenérvek sorakoztathatók fel, melyekre a későbbiekben még részletesen kitérünk.

21 Szabó 1869: 424.

22 Árpád-kori legendák és intelmek, 2001. 18–19. Ransanus feljegyzése ugyanerről: „Mikor Géza elkezdte a magyar állam ügyeit intézni, sok dolgot tett kegyetlen szigorral a népével" (Ransanus 1985: 108.). A Géza-kori erőszakos térítésről, illetve a nagyfejedelem egyeduralmi törekvéseiről: Szabó 1869: 396–407.; Vajay 1967: 80–81.; Piti 2000: 438–439.

és Pannónia-szerte alkalmas vidékeken helyezte el" a fegyveres erőit[23] – vagyis a megszerzett uralmat biztosító megszálló csapatokat.

Abban, hogy a harcok a nagyfejedelem sikerét hozták, döntő része lehetett Géza haderőreformjának is. Régészeti feltárásai közben Bakay Kornél vette észre, hogy a 950–1020 közötti köznépi temetőkben nagyon sok kétélű kard található. Többnyire ló- és lószerszámmaradványok mellett – tehát kétséget kizáróan magyarok (vagy segédnépeik) sírjaiban, melyek egyszersmind még a pogány rítus vagy pogány hitvilág szerint temetkező szabadok sírjai voltak. Főként Esztergom és Székesfehérvár környékén, Győr és Nyitra vidékén, Csongrád, Békés, Bihar, valamint Szabolcs, Zemplén, ritkábban Nógrád, Borsod, Tolna, Baranya földjén kerültek elő ilyen leletek, tehát Géza törzsi-fejedelmi területén és a – valószínűleg – megszállt országrészeken. Ez utóbbi hipotézist valószínűsíti, hogy a szövetséges törzsi előkelők felségterületén alig találtak X. század végi, kétélű karddal mellékelt sírleleteket (Erdélyben, az erdélyi Gyula tartományában mindössze egyet, Somogyból pedig egyáltalán nem ismeretes ilyen).[24]

A korabeli sírok tehát egy komoly és ütőképes, nyugati típusú katonai kíséretet jeleznek.[25] Természetesen akadhattak közöttük szláv–varég zsoldosok és behívott német (sváb) lovagok is, akik azonban inkább „csak" szervezték és irányították e fejedelmi sereget, a katonák többségét a lengyel példához hasonlóan egyszerű szabadok, tehát magyarok alkották.[26] Aligha véletlen, hogy ezek a közrendű szabadok még István törvényeiben is feltűnnek *milites* (katonák) néven.

E kétélű kardokat tartalmazó lelőhelyek a Géza uralta birtokok mellett a megszállás kiterjedését is jelzik. Míg azonban egy újonnan pacifikált területen

23 Ransanus 1985: 114. A humanista szerző művének vonatkozó helye bővebben: „Az összegyűjtött seregeket, amelyeket említettem, Géza szétosztotta, és Pannónia-szerte alkalmas vidékeken helyezte el. (…) Akik pedig semmibe veszik az üdvös figyelmeztetéseket és parancsokat, azok semmi mást ne várjanak, mint hogy egy szálig megölik őket, van fegyveres ereje erre, és ha valaki eddig nem tudta volna, az most tudja meg, hogy emiatt küldték hozzá a keresztény fejedelmek a nagy segélycsapatokat. Így hamarosan elérte, hogy az egész Magyarország részben félelemből, részben pedig üdvös szándéktól indítva, Krisztusban hivén a keresztény hit szentségeit felvette." (Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet fordítása.)

24 Bakay 1978: 42.

25 A korabeli lengyel gyakorlatban szintén találkozni ilyen típusú kísérettel.

26 Bakay 1978: 43.

mindez nagyon is logikus lépés volt, a vele egyazon dinasztikus keretbe és látszólag szövetségbe tartozó Somogy katonai „blokádja" több mint meglepő: elgondolkodtató, és igazából csak a későbbi események ismeretében érthető meg.

A jelzett belháború alatt bizonyára még egységesen léptek fel a fejedelem erői, különben aligha vívhatták volna meg sikerrel azt. A győztesek közötti hatalom- és területmegosztás részét képezhette a Balatontól délre eső vidék is, amely – mint új foglalás – talán csak a 970-es évek elején került az Árpádok fennhatósága alá. Györffy György feltételezése szerint Géza Tar Zerind halálakor jutott a bihari és al-dunai dukátus birtokába, és a még gyermek Koppánynak Somogyban juttatott szállásokat, ám annak ez újonnan kialakított hercegségéért cserébe le kellett mondani másutt lévő birtokairól (például Bakonykoppányról).[27]

A somogyi dukátus létrehozása – amennyiben valóban létezett – azonban csak átmeneti megoldás lehetett. Arról csak sejtéseink vannak, hogy mi volt a feszültség valódi oka. Tar Zerind neve (kopasz, azaz pogány módra borotvált) és Koppány későbbi fellépése nagyon is arra utal, hogy a felszín alatt két világnézet, de legalábbis két ellentétes politikai koncepció feszült egymásnak. Mivel azonban a dinasztikus érdekek sokáig azonos szálon futottak, tényleges vagy hallgatólagos kompromisszum köttetett: egyrészt a kereszténység felvételének ügyében, másrészt a szállásterületek megosztását illetően. Az utódlás kérdése ekkor még bizonyára nem vetődött fel, és Géza csak később jutott arra az elhatározásra, hogy szakít a szeniorátus ősi örökösödési elvével, és a nemzetség legidősebb férfitagja helyett saját fiát jelöli a fejedelemi méltóságra.

E lépés valamikor a 990-es évek elején következhetett be fiának, Vajknak felserdülésekor; akkor, amikor az a puer korból az adolescen korba (tizennegyedik–tizenötödik év) lépett,[28] de legkésőbb István házasságkötésekor, amelyre Reichenaui Hermann világkrónikája szerint 995-ben került sor.[29] A sorsdöntő

27 Györffy 1983. 112–113. A koppányi uradalom a X. századtól egészen a XII. század elejéig hercegi birtok maradt, mígnem 1109 táján Álmos herceg a dömösi prépostságnak adományozta (egyéb részeit viszont már a pannonhalmi apátság kapta meg).

28 A fiatal Vajk életkorának meghatározásához: Veszprémy 2008: 76–77.

29 A *Krónika a világ hat korszakáról* című művében Reichanaui Hermann fél évszázaddal később a 995. év kapcsán az alábbiakat jegyezte fel: „Ennek [Henrik herceg] húgát, Gizellát

eseményt István *Nagyobbik legendája* ekképpen örökítette meg: „[Géza fejedelem] összehívta tehát Magyarország főembereit és az utánuk következő rendet [vitézek]; a közös tárgyalás tanácsa szerint fiát, Istvánt a nép élére állította, hogy uralkodjék őutána, és ennek megerősítésére mindet külön-külön megeskette".[30]

Ismerve a feljegyzésekből Géza és Sarolt ellentmondást nem tűrő természetét, a hűségeskü alól „a hatalmas és vitéz Koppány vezér", aki „már Géza vezér életében vezérséget viselt", sem térhetett ki. Az a Koppány, aki ekkor már nagy valószínűséggel javakorabeli férfi, az Árpádok Géza után legidősebb férfi tagja volt.

A kijelölt utód, Vajk a *Kisebbik legenda* szerint már az újonnan kiépített Esztergomban született, valamikor a 970-es évek végén, és a keresztségben apja és apai nagybátyja után a Stephanus nevet kapta. Fiát Géza keresztény szellemben neveltette, és öccsének, Mihálynak halálakor – ugyancsak Koppány mellőzésével – a nyitrai dukátus birtokába a fiát helyezte.[31] Géza ebben is nagyon következetesen cselekedett: a keresztény államokban elterjedt elsőszülöttségi jog alapján és a keresztény ideoneitás (kormányzásra való alkalmasság) szellemében fiát jelölte utódjául a régi rendhez húzó és azt bizonyos mértékig meg is testesítő Koppánnyal szemben.

A *Nagyobbik legenda* idézett híradása sokban emlékeztet a *Képes Krónika* által leírt, I. András által megrendezett várkonyi jelenetre.[32] Akkor az uralkodó öccse, Béla herceg a kardot választotta a korona helyet, azaz az unokaöccse, az

– igazán neve szerint a hit kezeseként – feleségül adták Istvánhoz, a magyarok királyához, miután az Krisztus hitére tért" (*Az államalapítás korának írott forrásai*, 1999: 220–221.). Közbevetésében a krónikaíró arra utalt, hogy a bajor hercegnő keresztneve németül a „kezes, túsz" (Geisel) szóra is asszociálhatott a kortársak körében.

30 Árpád-kori legendák és intelmek, 2001: 19–20.

31 Györffy 1983: 112–113. István itteni birtoklásának emléke a Zsitva melletti Vajk és a csallóközi Vajka helynév. Megjegyzendő, hogy az Árpádok uralta Tolnában – amelynek jelentős része a XII. századig a trónörökös jussa volt – szintén fennmaradt egy Vajkról elnevezett szálláshely emléke (a Tolnavár környéki Vajka puszta).

32 *Képes Krónika*, 92. fejezet: *Képes Krónika*, 1978: 98–99. 1059-ben I. András a Salamon megkoronázása miatti feszült helyzetben a Tisza melletti Várkonyban a korona és a kard közötti választással próbálta kipuhatolni öccse szándékait. Béla herceg egyik híve tanácsára a kardot választotta; ellenkező esetben – a *Képes Krónika* feljegyzése szerint – megölték volna. Vö. Szabados 2018: 81.

ifjú Salamon javára lemondott a trónról, megbékélés helyett azonban a király ezen lépése csak rontott a helyzeten, és a kölcsönös bizalmatlanság kisvártatva nyílt összecsapásba torkollott. A somogyi vezér hasonlóképpen kényszerhelyzetben volt, és nyíltan aligha mondhatott ellent. Személyén és az ősi renden azonban olyan sérelem esett, amit csak ideig-óráig lehetett „szőnyeg alá söpörni". Lényegében addig, amíg a fejedelem élt. Jól tudta ezt Géza is, aki Györffy György elmélete szerint elébe ment a várható eseményeknek: a somogyi dukátust várakkal, földsáncszerű erődítményekkel, katonai segédnépek és törzsi katonaság falvainak sorával zárta körül.[33] Lényegében bekerítette Koppány uradalmát. Györffy szerint az ide vonatkoztatható helynévi és okleveles adatokat térképre vetítve kirajzolódik, hogy tudatos és tervszerű telepítésekről volt szó: Géza a Somogyból kivezető stratégiailag kulcsfontosságú helyekre három várat emeltetett. Az Esztergom és Veszprém felé vezető utat őrizte Úrhida vára (az akkori [Székes]Fehérvár előterében), amely egyszersmind a Sárvíz átkelőjét is lezárta.[34] A Zala folyó jobb partján, Zalavár (Morsaburg) előterében szintén egy gázlót őrzött Kolon vára, amely az északnyugatra és a Balaton-felvidékre vezető fő útvonalat zárta el. Somogy keleti határán, az akkor még Zselicnek nevezett Mecsek déli lejtőinél, a Pécs felé vezető út védelmére épült ki Váty vára, amely köré és védelmére Géza székelyeket telepített.[35]

33 A Géza-korabeli (illetve a X. század második felére datált) telepítésekről és áttelepedésekről: Hóman 1938: 101–106.

34 Szabadbattyán mellett; a várat István király egy 1009-ben kelt oklevele is említi. Koraiságára vall már a neve is: az Úr szó a régi magyar nyelvben vezér, fejedelem értelemben volt használatos.

35 Rangját jelzi, hogy Váty vára az Árpád-korban egy székely ispánság és a vátyi esperesség központja volt (Györffy 1983: 113.).

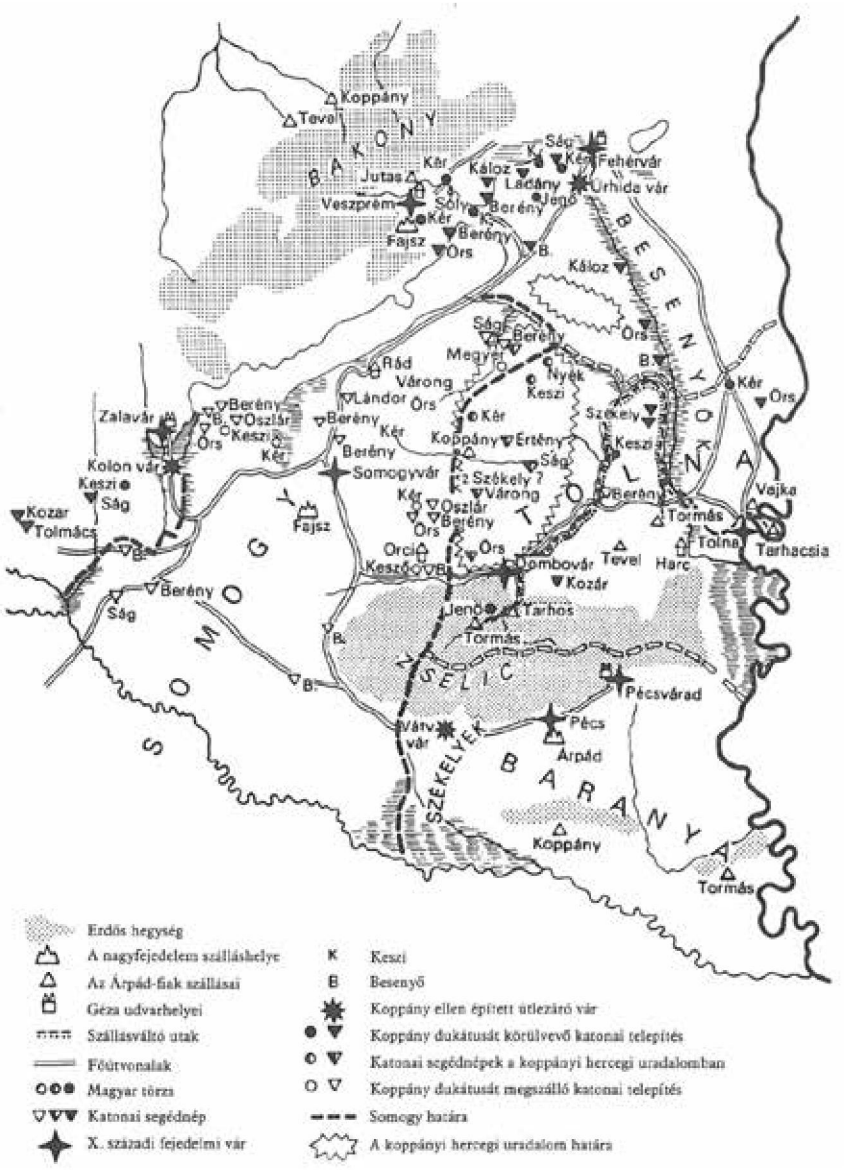

1. térkép Somogy megye és környéke Koppány lázadása előtt és után
(Györffy György térképe – Györffy 1983: 118.)

Blokádra utalnak Györffy szerint a Somogy határain feltűnő törzsi helynevek és a katonai segédnépeket jelölő telepek is. A stratégiailag leginkább kulcsfontosságú pont a Somogyból északkelet felé vezető kijárat volt, nem véletlen tehát, hogy leginkább ezt igyekezett Géza megerősíteni. A már említett Úrhida vára mellett, a Sárvíz bal partján hosszú csíkban egészen Tolnavárig besenyő telepek láncolata tűnik fel. Tonuzoba besenyőiről lehet itt szó, akiket Taksony fogadott az országba, és Géza a Tisza mellől telepített át a Dunántúlra. E sármelléki besenyőket a XII. századtól említik az oklevelek, és számbeli súlyukra utal, hogy a XIV. században külön besenyő ispánságot alkottak.[36]

Györffy elmélete szerint a honfoglaló törzsek közül a Kér és Keszi törzsek katonaelemei vettek részt Somogy blokádjában, majd megszállásában. A katonai segédnépek meglehetősen tarka képet mutatnak (úgy tűnik, Géza minden mozgatható erőt „bevetett"). Így helynevek, határnevek őrzik a már említett székelyeken és besenyőkön kívül kabarok, alánok, kazárok, varégek és onogur bolgárok emlékét is.[37]

A Balaton és Úrhida között, egymástól átlag öt kilométerre Örs, Berény, Keszi, Káloz, Ladány, Ság és Kér településnevek figyelhetők meg, és mögöttük a fejedelemasszony székhelyét, az egyházi szempontból is fontos Veszprémet további két Kér törzsbeli katonasággal bíró település őrizte. A Sárvíz jobb partján Somogy északkeleti határait besenyő telepek hosszú láncolata őrizte, amit a Kapos folyó mentén szabályos rendben további „határőrfalvak" egészítettek ki (Káloz, Örs, Besenyő, Székely, Keszi, Berény, Kozár, Jenő). Közvetlenül Somogy tolnai határán Nyék, Keszi, Kér, Értény (besenyő), Ság, Örs törzsnevek, továbbá egy székely és varég (Várong) település fedezhető fel, mely belső láncolatot Dombóvár X. századi vára zárta le. Hasonlóképpen, mint ahogy a Somogy fe-

36 A magyarországi besenyők legnagyobb településtömbje volt ez, s a nyelvüket és területi különállásukat egészen a XV. századig megőrizték (Györffy 1983: 113.).

37 Györffy György elgondolkodtató megfigyelést tett a X. századi Magyarországon feltűnő törzsek és törzstöredékek azonosítását illetően. Véleménye szerint a Kárpát-medence területén található, húsznál nagyobb számú helynevek esetében (Örs, Berény, Varsány, Ság) és a tíznél többször előforduló Kazár, Káloz (khwárezmi), Oszlár (as-les = alánok), Battyán és Ladány esetében valamikori törzsnevet feltételezhetünk, elsősorban csatlakozott népelemekét (Györffy 1970a: 18.). Györffy elképzeléseire rímel újabban Szegedi László hipotézise is, hogy a honfoglalók eredetileg 12 törzset alkottak (Szegedi 1995: 62–68.).

lőli támadás egyik lehetséges célpontját, Tolna várát védelmezte az annak közelében található Kér és Örs törzsből odarendelt katonaság.[38]

Somogy délkeleti határait a Zselic erdőségei és a Dráva menti mocsarak zárták el; a kettő közötti átjáró ellenőrzésére épült fel Váty vára, amely mögé Géza székelyeket telepített. Északon a Balaton hosszú, természetes határt képezett, délnyugati vége felől azonban ugyancsak Veszprém alá lehetett vonulni: a Zala folyó gázlójának őrizetére épült Kolon vára, amely a mögötte fekvő Zalavárral, illetve a Balaton déli csücskénél található katonai telepekkel (Besenyő, Berény, Oszlár, Keszi, Örs) hatásos védelmet jelenthetett. Somogy nyugati határa egy esetleges konfliktus szempontjából stratégiailag másodlagos volt – mindenesetre néhány „határőrfalu" a Zalavár és Dráva közötti térségben is felfedezhető: Keszi, Ság, Tolmács (besenyő), Kozár.[39]

Persze az nem zárható ki, hogy a felsorolt katonaság egy része csak 997 után, Somogy pacifikálása céljából került annak határára, mivel Koppány uradalmának megszállása után sor került belső telepítésekre is, mindazonáltal – kivált Ransanus már idézett, és egy korábbi, ma már nem ismert krónikára alapozott feljegyzése tükrében – magunk is lehetségesnek tartjuk, hogy a felsorolt telepek egy része a Géza-kori katonai blokád emlékét őrzi. Vagyis egy nagyon is tudatos, átgondolt terv nyomán létesülhettek ezek a telepek, melyekkel az idősödő fejedelem sakkban tartotta és teljesen elszigetelte a somogyi tartomány, Koppány uradalmának területét.

Ugyanakkor Györffy elméletét cáfolva Szabados György elgondolkodtató érveket sorol fel amellett, hogy pusztán a helyneves adatokra támaszkodva problematikus bizonyítani, hogy valóban blokád alá vonták a X. század végén a Koppány által birtokolt vidéket.[40] Szabados szerint Györffy már annak bizonyításával is adós maradt, hogy az általa kimutatott települések a X. század második felében/utolsó negyedében keletkeztek, és idézi a régész Bálint Csanád véleményét, aki szerint korai magyar helyneveket aligha szerencsés esemény-

38 Györffy 1970a: 18.
39 Györffy 1970a: 18.
40 Szabados 2011: 258–261.

történeti forrásként is felhasználni.[41] És valóban, a korabeli okleveles anyag hiánya miatt szinte lehetetlen a mából visszatekintve eldönteni, hogy egy adott helynév eredete, illetve maga az általa megjelölt település Somogy határán a X. századra, vagy netán csak az első írásos nyomát (XII–XIII. század) megelőző évtizedekre datálható-e. Géza nagyfejedelem személyiségjegyei alapján (amely eléggé egyértelműnek tűnik a krónikás feljegyzésekből) Szabados azt illetően is a fenntartásait hangoztatja,[42] hogy a X. század derekán valóban történt-e „kiegyezés" a dinasztia Zolta-ága és Tarhos-ága között, ami Tar Zerind és Koppány uradalmi területeinek területi (mondhatni tartományi) különállásában is megmutatkozott. Mint Szabados fogalmaz: „Ez azért vitatható, mert így túl veszélyes lett volna Géza számára egy mellőzött családtagot ekkora területtel kárpótolni, hatalmi bázist adva a majdani visszavágáshoz! Ha pedig az uralkodóház X. század közepén viruló életerős ágaira pillantunk, hiányérzetünk újabb kérdést fakaszt. Hová lettek szűk két emberöltő múltán a DAI-ból [*De Administrando imperio*] ismert Árpád-sarjak? Hová lett Tar Szerind? (Géza jellemrajza kézenfekvő választ sugalmaz.) Heckenast Gusztáv okfejtésre okfejtést építve arra gondolt, hogy 967 táján Tar Szerind már nem élt.[43] Meglehet. Gézának ez esetben nem volt kivel kiegyeznie, és a korán elárvult Koppány nem jelenthetett veszélyt a Zolta-ág számára."[44]

Géza trónutódlással kapcsolatos lépéseinek a sorába illeszkedett fia házassága. Erre 995-ben mutatkozott jó lehetőség, a magyarokkal ellenséges Civakodó Henrik bajor herceg halála után. A magyar nagyfejedelem a békekötés szándékát a kor szokásához híven friggyel szándékozott megpecsételni: az elhunyt Henrik lányának kezét kérte meg követei által fia és örököse számára. Henrik, az ifjú bajor herceg (Gizella bátyja, a későbbi II. Henrik császár) örömmel belement a béketervbe, annál is inkább, mert e frigy a tartós keleti béke ígéretével és a magyaroknak a nyugati keresztény világba való végleges beilleszkedésével

41 Bálint 2006: 308.

42 Vitatva Györffyén kívül Kristó (Kristó 2001: 43.) és Zsoldos (Zsoldos 2002: 436–437.) Somogy birtoklástörténetére vonatkozó véleményét.

43 Vö. Heckenast 1970: 48.

44 Szabados 2011: 260–261.

kecsegtetett.[45] Henrik a házasságkötéshez megszerezte a 996 februárjában Regensburgban tartózkodó III. Ottó császár beleegyezését is. Immár csak a vitás határkérdések rendezése volt hátra: Géza lemondott a gyepűelve nyugati, Bécs környékén húzódó területeiről,[46] cserébe viszont lényegében elismerték Magyarországot Avaria jogutódjának – tehát e lépés több szempontból is jelentős diplomácia sikert hozott Géza számára.

A házasságkötésre még Géza életében, Reichenaui Hermann szerint 995-ben került sor.[47] Gizellát természetesen udvari népek és lovagok is elkísérték, de mint Györffy utal rá, ezek már nem svábok voltak, mint a Géza uralkodása elején magyar földre érkezett németek, hanem bajorok.[48] Valószínű, hogy a fiatal István a Sarolt birtokolta Veszprém helyett a nyitrai dukátusba, nyitrai várába vitte a feleségét. Ottlétük emléke az udvarház melletti Szent Emmerám-kápolna (Emmerám Gizella regensburgi főegyházának volt a patrónusa), amit a kor szokása szerint – bizonyára Regesburgból hozott – ereklyékkel alapítottak. Szintén Gizella nyitrai időzésére utal a szomszédos Zobor-hegyi monostor Szent Ipoly (Hippolit) oltalmába való ajánlása, aki hasonlóképpen a bajor egyház leginkább tisztelt szentjei közé tartozott.[49] Az ifjú pár tehát berendezkedett nyitrai lakóhelyén, ahol – távol lévén Somogy – bizonyára még kevés jel utalt a déli országrész felől fenyegető veszedelemre.

45 A mélyen vallásos Henrik számára bizonyára e második szempont is fontos lehetett. Ebben még édesanyjának, a boldog emlékezetű Gizellának a hatását sejthetjük, aki vallásos szellemben nevelte gyermekeit, és tudjuk, hogy eredetileg az ifjú Gizellát is apácának szánták.

46 Hogy ez a határegyezség Bajorország és az Osztrák Őrgrófság számára is komoly jelentőséggel bírt, azt jelzi, hogy még Civakodó Henrik katonai sikerei után sincs adat arra, hogy katonasággal vagy telepesekkel szállták volna meg e területet (nyilván azért nem, mert nem tartották még eléggé biztonságosnak), 996 után viszont már megindult a német telepesek beáramlása e vidékre. Az első császári birtokadomány a korábbi gyepűelvén 998-ból ismert.

47 *Az államalapítás korának írott forrásai*, 1999: 220–221.

48 Györffy 1983: 116. E hospesek közül országos jelentőségre csak a Vas megyei Hermány nemzetség emelkedett, és bizonyára az István halála utáni belviszályok miatt közülük sokan vissza is tértek eredeti hazájukba.

49 Sankt Pölten monostorának is ő volt a védőszentje.

A trónutódlás kérdése

Alig egy évvel István házasságkötése után meghalt Géza, és a kijelölt utódnak a hathatós apai „óvintézkedések" ellenére is kemény kihívással kellett szembenéznie. Ama tényből, hogy Géza öccse, Mihály[50] 997-ben nem lépett fel trónkövetelőként, arra lehet következtetni, hogy akkor már nem élt, sőt talán már az ifjú Vajk trónörökössé jelölése előtt meghalt. A nomád és félnomád társadalmakban az utóddá jelölés legáltalánosabb szokása a pajzsra emelés volt, amit azonban csak akkor alkalmaztak, ha kihalt az uralkodócsalád, vagy mellőztek valakit, és az utódlásban ekképpen következett be törés. Nem tudni, hogy eme aktusra már Géza esküvétele alkalmával sort került-e; ha nem, a fejedelem halála utáni napokban minden bizonnyal, és sejthetőleg Esztergomban. A sietségre Istvánnak és az őt körülvevő előkelőknek minden okuk megvolt, hiszen mint Györffy is megállapítja, fiára Géza „egy véres kézzel összetartott egységet hagyott, mellyel a társadalom jelentős része, a térdre kényszerített »bőség« és a szolgasorstól tartó »ínség« egyaránt szemben állt. Nem csoda, hogy amint híre ment a nagyfejedelem halálának, a »régi törvény« ellenében utódjává jelölt Istvánnak erős ellenzéke támadt, sőt lázadás robbant ki ellene."[51] A pannonhalmi monostor 1002. évi kiváltságlevele pedig már egyenesen Koppány felkelésére utal, amikor feljegyzi, hogy Istvánt apja halála után Somogy megye (comitatus) ki akarta űzni atyja székéből.

Az utódlás tétje egyszersmind az ország leendő politikai iránya volt. Mint Hóman Bálint írja, a somogyi vezér trónigényét arra alapozta, hogy „felfogása szerint Géza és István megkeresztelkedésükkel eljátszották az uralomhoz való jogukat. De kétségbe vonta Gézának azt a jogát is, hogy idősebb családtagjával szemben saját fiát jelölhesse utódjává".[52] Szó esett már arról, hogy Koppány fel-

50 Györffy hipotézise szerint Mihály pogány neve az Árpádok körében oly népszerű Béla volt (Györffy 1983: 98–100.).

51 Györffy 1983: 116.

52 Hóman 1938: 115.

tehetőleg megkeresztelkedett, a 997. év történései viszont arra utalnak, hogy pogány vagy legalábbis pogány érzelmű volt. Somogyvári erődítménye a keresztény hit ellenségeinek már korábban is természetes menedékül szolgálhatott, amit a krónika is megerősít, azt írván, hogy „sok magyar nemes csatlakozott Koppány duxhoz, megvetvén a keresztséget és a hitet". Mindez aligha lehet pusztán utólagos torzítás, hiszen az a férfi, aki a pogány levirátus szokásrendje alapján kívánt házasságot kötni, valóban aligha tartható az új hit őszinte követőjének.[53] Mindazonáltal Géza halálával mindezen szempontok csak másodlagosak lehettek, és az alkalmasság kérdése, a társadalmi és ideológiai okok csak mintegy mellékesen jelentek meg. A konfliktus fő oka ugyanis nyilvánvalóan a hatalmi szempont volt. Mint Kristó Gyula rámutatott: „a sértett törzsi előkelő, a főhatalom betöltésekor mellőzött vezér (herceg) fogott fegyvert István ellen. Ezért akarta feleségül venni Géza özvegyét (azaz jogcímet szerezni a főhatalomra), ezért törekedett István megölésére, és ezért akarta saját hatalmának alávetni annak »nagyfejedelmi« országrészét, ducatusát".[54]

Koppány származása régóta viták tárgyát képezi a történettudományban. Az, hogy Géza halálakor a nagyfejedelemségre pályázott, és Géza özvegyét feleségül követelte, a nomád öröklési rend szerint nyilvánvalóvá teszi, hogy Árpád-házi herceg volt. Karácsonyi János felvetése, miszerint Koppány Mihállyal azonos személy, s így lényegében tőle származtatható az Árpádok későbbi családfája,[55] a kutatás jelenlegi állása szerint nem valószínű. Hasonló irányból próbált közelíteni a kérdéshez Bakay Kornél is, aki viszont Mihályban Tar Zerindet vélte, akinek nagyobbik fiát Koppánnyal, míg a feltételezett fiatalabbat

53 Koppány apja a magyar krónika szerint Calvus Zyrind volt, és e név első szavának *tar*, *szár*, *kopasz* jelentése az illető vezér pogány módra lekopaszított fejére utal. Tehát a családi hagyományok is mintegy kijelölték Koppány útját. Más kérdés, hogy még jelen lehettek Somogyban a 972 utáni bajor térítés némi nyomai is. Magyar Kálmán szerint (Magyar 1992: 14.) Koppány dél-dunántúli tartománya a bizánci egyház hatósugarába tartozott.

54 Kristó 1984: 644. Balogh Albin szintén ama véleményének adott hangot, hogy Koppány felkelése nem vallásháború, hanem örökösödési harc volt (Balogh 1913: 846–847.). Vö. Karácsonyi 1913: 1068.; Deér 1938: 92.; Belitzky 1938: 585.; Ferdinándy 1938: 245–256.; Szabados 2018: 80.

55 Karácsonyi 1913: 1066.; Karácsonyi 1926: 8–9. Karácsonyi utal arra, hogy Vazul Szent István atyai ágon való unokatestvérének a fia volt.

Vazullal azonosította.[56] Vajay Szabolcs és Bogyay Tamás ellenben a Jutas-ág leszármazottjának, Fajsz (Falicsi) nagyfejedelem ivadékának (unokájának) tartotta a somogyi vezért.[57] Vajay felvetése szerint Fajsz nagyfejedelemségét talán éppen Koppánynak a Jutas-ágból való származása miatt „hallgatták agyon" a krónikák.[58]

Eleinte Györffy György is azon a véleményen volt, hogy Koppány Fajsz fejedelem legidősebb fia lehetett, utóbb azonban revideálta az álláspontját, és a Tarhos-ági eredet mellett foglalt állást, és meggyőzően bizonyította is azt.[59] E lehetséges származást először Hóman Bálint vetette fel, s úgy vélte, hogy az általa karchának nevezett Koppánnyal a Dunántúlon birtokos Kál karcha és fia, Bulcsú karcha is szoros rokonságban volt.[60] Utóbb a Tarhos-ági leszármazás-elméletét fogadta el Kristó Gyula, Makk Ferenc és Szabados György is,[61] Petrovics István pedig már bizonyítottnak tekintette a Györffynél még kérdőjelesen szereplő elképzelést, miszerint Tar Zerind Tormás (Termacsu) herceg testvére lehetett,[62] aki, mint azt saját elbeszéléséből tudjuk, Tevel fia, Tarhos unokája, tehát Árpád második fiának dédunokája volt. A magunk részéről mi is e leszármazás-elméletet tartjuk a legvalószínűbbnek, amit frappánsan igazol, hogy a térképre vetített Koppány helynevek Tevel és Tormás szállásainak a közelében találhatók. Márpedig ez az egyezés csakis rokoni juttatással vagy örökléssel magyarázható.

Koppányt a felkelés kirobbantására az a régi sérelem is ösztökélhette, hogy a nagyfejedelemi méltóság egy ősi egyezség értelmében a család első ágát illette

56 Bakay 1978: 47–48. Bakay hipotézisének genealógiai lehetetlenségére Szabados György mutatott rá (Szabados 2011: 247–248.).

57 Vajay 1967: 74.; Bogyay 1976. 18.

58 Vajay 1967: 74. A Tarhos-ágra vonatkozó elmélet az Árpádok családfájának negyedik ágán meglévő hiátus miatt megfontolandó, ám igazán perdöntő érv emellett sem hozható fel. Árulkodó az is, hogy Fajsz szállásai közelében nem említenek a források Koppányra utaló szállásokat.

59 Györffy 1970a. 17.; Uő, 1983. 111.

60 Hóman–Szekfű 1935: I. 177.; Hóman 1938: 48., 114. Akár jelzés értékűnek is tekinthető, hogy Tormás és Bulcsú 948-ban együtt jártak követségben Bíborbanszületett Konstantín udvarában Bizáncban (Bíborbanszületett 2003: 178–179.).

61 Kristó–Makk 1988: 35.; Szabados 2011: 243–252., különösen: 251.; Szabados 2018: 78.

62 Petrovics 1988. 66.

meg, ami Levente halála után egyértelműen Tarhos leszármazottait jelentette.[63] Előkelő voltát mindenesetre mind a kortársak, mind pedig az utókor magától értetődőnek tekintették, hiszen, mint a krónika írja, Tar Zerind fiának már Géza idejében dukátusa volt Somogyban, aminek élén ugyanúgy dux címet viselt, mint Géza, aki 997-ig volt az ország fejedelme, vagy mint fia (Stephanus dux), aki apját követte a nagyfejedelmi méltóságban (a krónika Taksonyt is duxnak nevezi). Igaz, mint arra Kristó Gyula rámutat,[64] a dux kétféle értelemben is használatos volt a XI. századi latinságban: egyrészt még „vezér, törzsfőnök, törzsi vezető" értelemben szerepelt, de élt a magyarországi írásbeliségben egy „herceg" típusú jelentése is (például Salamon király öccse, Dávid vagy I. László öccse, Lampert esetében). Koppányról szólván e két jelentés egyaránt érvényes lehet, bár nyilvánvalóan az előbbi értelmezés áll közelebb a valósághoz.

Koppány a szeniorátus jogelve alapján és a levirátus szokása szerint kívánta megszerezni a fejedelmi hatalmat. Géza halála után ő lett Árpád nemzetségének legidősebb férfitagja,[65] aki a keleti társadalmakban elterjedt öröklési rend alapján, a lovas nomádok felfogása szerint „nemcsak jogosult, hanem különösképp alkalmas is volt arra, hogy a nemzetség és az egész ország sorsát kezébe vegye".[66] Vagyis az ősi hagyományok és addigi „joggyakorlat" szerint többszörösen is jogos volt Koppány hatalmi igénye.[67] Mint Györffy írja, a szeniorátus lényege az volt, hogy a patriarkális nagycsalád élén mindig a legidősebb, vezetésre még alkalmas férfi állt, és a tisztség nem apáról fiúra, hanem rendszerint bátyról öcsre vagy unokaöcsre szállt. „Az állattartó társadalmakban ennek a szokásnak

63 A bizánci császár által egyaránt Árpád első fiaként említett Levente (Liüntika) és Tarhos (Tarkacsu) a genealógiai következetlenségek miatt lehetséges, hogy ugyanazon személyt fedi. Vö.: Szabados 2011: 244–246.

64 Kristó 1974: 52.; Kristó 1984: 643.

65 Születési évét nem ismerjük pontosan, ám a történeti feljegyzések által említett kortársak életkorát is figyelembe véve valamikor a 950-es évek eleje és a 960-as évek közepe között jöhetett a világra, azaz 997-ben már javakorabeli, ám még nem idős férfi volt. Vö. Szabados 2018: 78.

66 Bogyay Tamás, 1976. 18.

67 Piti 2000: 440. Deér Józsefet idézve: „Koppány még teljesen a régi világ szellemében járt el (…) lázadásában tehát valóban a pogányság erői mozdultak meg, azonban nem annyira az új vallás, mint inkább az új politikai eszméket képviselő és a törzsszervezet létére törő fejedelem ellenében" (Deér 1938: 92.).

az adta meg az értelmét, hogy a nagyszámú állatállomány nyári legelőre hajtása és a legelőterület megvédelmezése mindig érett, tapasztalt vezetőt kívánt. (…) Bár a magyar társadalom nem volt tiszta nomád, mint a besenyő, a vezető réteg a szteppi nomád társadalmakból vált ki, és annak hagyományait hozta magával. Ezek a hagyományok pedig olyan erősek voltak, hogy a görög Kinnamosz még a XII. században is leírhatta II. Géza király öccsének és fiainak egymás elleni küzdelmeiről szólván, hogy a magyar trónutódlást nem a primogenitura, hanem a legidősebb báty uralma, a szeniorátus jellemzi."[68]

Koppány neve, illetve a somogyi vezér emlékét megőrző helynevek általában *Cupan*, *Cuppan* alakban tűnnek fel a krónikákban és az oklevelekben.[69] A név valószínűleg a török *kapkan* méltóságnévből származik, és „nagy, győzelmes, erős, magas" értelemben volt ismeretes.[70] Mint tisztségnév a türk, avar, bolgár és besenyő társadalomban is használatos volt, és már igen korán a helynévanyagban is elterjedt.[71] Tudomásunk van arról, hogy egy besenyő törzs neve is ez volt,[72] s mint személy- és földrajzi név az Árpád-kori Magyarországon nagy népszerűségnek örvendett. A Kárpát-medence helynevei között hét dunántúli település neve őrzi *feltehetőleg* a somogyi vezér emlékét (szállásainak, udvarházainak helyét). Legtöbbjük a veszprémi és pécsi egyházmegye területén található. A Veszprém megyei *Bakonykoppány* már 1086-ban feltűnik egy oklevélben (Cupaan), és névalakját csekély változtatásokkal (1358: Koupan) a középkor folyamán végig megtartotta.[73] Az eredetileg Tolnához, ma Somogy megyéhez tartozó *Törökkoppány* 1138-ban Villa Cuppan,[74] az 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzékben Koban, 1347-ben Koppan névalakban, s mint plé-

68 Györffy 1983: 110–111.

69 A *Képes Krónika*, Kézai Simon műve, a *Budai Krónika* és Thuróczy János krónikája *Cupan*, a *Pozsonyi Krónika Cuppan*, az archaikus *Sambucus-kódex* pedig *Cupuan* alakban említi a pogány vezér nevét.

70 Kristó 1984: 643.

71 Szabó 1944: 188.; Györffy 1970a: 16.

72 Szegfű 1994: 368.

73 Csánki 1897: III. 239. Koppány X. századi szállása 997 után királyi udvarház lett. Utóbb e falut a bakonybéli monostor kapta meg.

74 Csánki 1890: I. 436.

bánossal bíró hely szerepel.[75] E Füzegy (utóbb Koppány-patak) völgyében fekvő település már a X. században is a tolnai uradalom egyik központja volt, és kiemelt szerepét az is bizonyítja, hogy a XVI. században török szandzsákszékhely lett. A Keszthelytől északra található *Zalakoppány* 1359-ben Copan névalakban szerepel,[76] míg a somogyi vezér egyik nyári szállását, a már csak pusztaként ismeretes baranyai *Koppány*t (Harkány és Kovácshida mellett, a Villányi-hegység déli lejtőinél) a török hódoltságig folyamatosan említik az oklevelek (1275: Kuppan; 1332–1337: Cappan; 1492: Kopa).[77]

Szembetűnő, hogy a Duna partvonalától északra, Komárom, Esztergom és Hont megyék területén is látványosan megsűrűsödnek a Koppányra utaló, vagy legalábbis nevét őrző helynevek. Ilyen az Izsa melletti *Kuppansugó dűlő*, a Komárom megyei *Catpan* és *Kapan* (Csúz mellett), az Esztergommal szemközt fekvő *Kappanbükk*, valamint immár Hontban a Bajta melletti *Kupán kútja* és a Nagybörzsönyhöz közeli *Koppány hegy*. Felvethető, hogy e nagyszámú előfordulás a nyitrai dukátus területén Koppánynak mint duxnak korábbi (990 előtti) uralmát jelzi, valószínűbb azonban, hogy mindez – mint látni fogjuk – immár a legyőzött ellenfél emlékezetével, az Esztergom és Hont megyei Szent István-hagyományokkal kapcsolatos.

Honfoglalás korinak tűnik, és egyes feltételezések szerint az Árpád-házi vezérrel kapcsolatos két erdélyi településnév is, ugyanis azok a magyarság által legkorábban megült vidékről származnak, és a középkorban mint magyar községek voltak ismeretesek, ugyanakkor pedig az Árpádok és az erdélyi Gyulák közötti szoros rokonság sem zárja ki ezt a feltételezést. A Torda (a tordai sóbányák) melletti *Koppánd* 1288-ban Coppan névalakban szerepel, míg tőle délre, az Aranyos torkolatával szemközt fekvő *Maroskoppánd* (ritkábban Magyarkop-

75 *Törökkkoppány és a Koppány völgy*, 1980: 4.

76 Csánki 1894: II. 73.

77 Csánki 1894: II. 436., 551.; Györffy 1963: I. 329. További dunántúli adalék a Kővágóörs (Zala vármegye) melletti *Koppány*, a baranyai Rózsafa környékén említett *Kuppancz*, továbbá a tolnai *Koppány hegy* (Paks mellett), melyek esetében azonban már nem egyértelműen bizonyított a középkori eredet. Sejthetően ugyancsak a somogyi vezér uradalmához tartozott a Drávától délre található Verőce megyei *Koppan* és a Pozsega megyei *Kwpancz* is (Sándorfi 1989: 57–58.).

pánd – Alsó-Fehér vármegye) 1285-ben tűnik fel az oklevelekben (Coppoan, illetve 1336-ban Kopwan névalakban).[78] E két település érezhetően egybetartozik, és lehetséges, hogy a haláláig az al-dunai dukátust birtokló Tar Zerind, illetve fia, Koppány korábbi birtokainak egyikét, a nyári és téli szállások emlékét őrzi. Valószínűbb azonban, hogy a Dunántúlon és tágabb környezetén kívül „csupán" egy az Árpádok körében népszerű nevet viselő – Árpád-házi? – előkelő rangú személy X–XI. századi birtokairól van szó. Az Aranyos vize melletti szállásváltó gazdálkodás nyoma viszont mindkét esetben bizonyos, ahol a nyári szállás a tordai sóbányák, a Tordai-hasadék környéki dús füvű legelőkön lehetett, míg a téli szállás harminc kilométerre délebbre, a Maros és Aranyos által kiszélesedő völgyben-medencében.

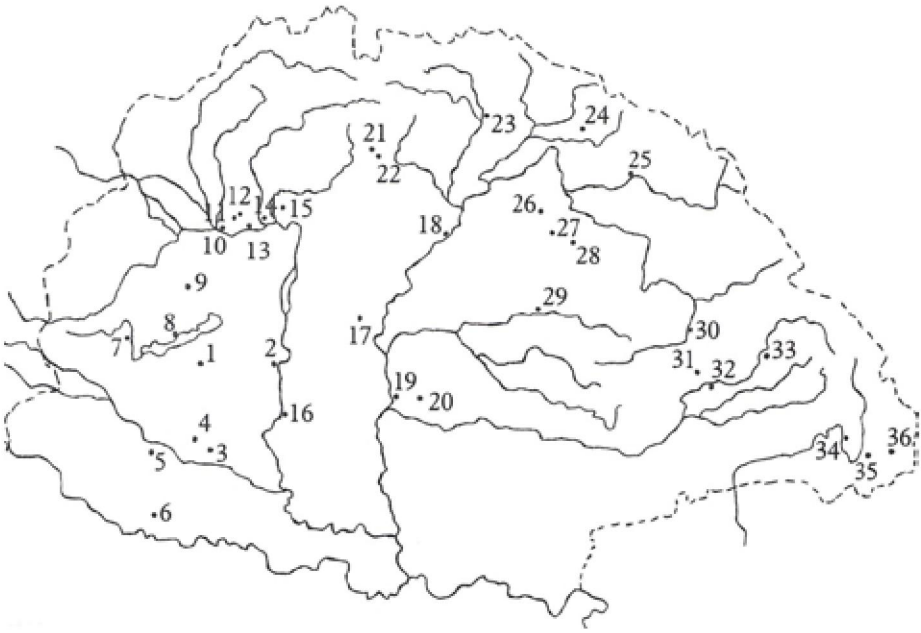

2. térkép Koppány helynevek a középkori Magyarország területén
(Sándorfi György gyűjtése nyomán)

78 Csánki 1913: V. 716.; Szabó 1944: 192.; Györffy 1940: 49.

JELMAGYARÁZAT:

1. Törökkoppány (Somogy vm.)
2. Koppány-hegy (Tolna vm. – Paks mellett)
3. Kuppan (Baranya vm. – Harkány mellett)
4. Kuppanc (Baranya vm. – Rózsafa mellett)
5. Kappan (Verőce vm. – Podvrsko mellett)
6. Kwpancz (Pozsega vm. – Podvrsko mellett)
7. Zalakoppány (Zala vm.)
8. Koppány (Zala vm. – Kővágóörs mellett)
9. Bakonykoppány (Veszprém vm.)
10. Kuppansugó dűlő (Komárom vm. – Izsa mellett)
11. Catpan (Komárom vm.)
12. Kapan (Komárom vm. – Csúz mellett)
13. Kappanbükk (Esztergom vm.)
14. Kupánkútja (Hont vm. – Bajta mellett)
15. Koppány-hegy (Hont vm. – Nagybörzsöny mellett)
16. Koppány (Bács-Bodrog vm. - Baja mellett)
17. Kappan-halom (pest vm. – Cegléd mellett)
18. Kapansigethe (Borsod vm. – Tiszabábolna mellett)
19. Cupanch (Csongrád vm.: Kopáncs)
20. Cupanchi (Csanád vm.: Nagykopáncs)
21. Koppan (Gömör vm. – Gömörmihályfalva mellett)
22. Koppány (Gömör vm. – Hanva mellett)
23. Cappan (Abaúj vm. – Lengyelfalva mellett)
24. Kaponi (Ung vm. – Lehoc mellett)
25. Kiskupany (Ugocsa vm.)
26. Koppantelke (Szatmár vm. – Kántorjánosi mellett)
27. Koppan-telke puszta (Szatmár vm. – Szaniszló mellett)
28. Kopantelke puszta (Szilágy vm. – Krasznamihályfalva mellett)
29. Koppankönyök (Bihar vm. – Mezőtelegd mellett)
30. Kopan oldal (Doboka vm. – Vízszilvás mellett)
31. Coppan (Torda vm.: Koppánd)
32. Cuppan (Alsó-Fehér vm.: Maroskoppánd)
33. Koppánszántó (Torda vm. – Ikland mellett)
34. Kupan (Háromszék – Nagyajta mellett)
35. Kupan (Háromszék – Uzon mellett)
36. Nagykupán (Háromszék – Kovászna mellett)

Szintén erősen kétséges, hogy az 1256-ban Biharban, a Sebes-Körös egyik mellékágaként említett *Koppány-könyök* (Koppankwnek) a hasonló hangalakú szláv árok szóra vagy a török méltóságnévre, esetleg épen Tar Zerind fiára vezethető-e vissza.[79] Az ismert további helynevek nagy része már valószínűleg az Árpád-korban általánosan elterjedt személynévből származik.[80] Ilyen lehet a Szatmár megyében említett *Koppánytelke* (Koppan-teleke, Kopyanthelke),[81] a Győr megyei *Koppánymonostor*, a Bajaszentistván melletti *Koppány* (Pest megye) és a Csanád megyei *Koppáncs*.[82] Problémásabb a Lipszky János 1806-ban készült térképén szereplő Verőce megyei *Kappan*, az 1913-as térképen feltüntetett, Cegléd melletti *Kappanhalom* (Pest megye), továbbá az ugyancsak térképen megörökített *Kappan ére*,[83] melyek pusztán népi etimológiák is lehetnek; míg a Nagybörzsöny határában, a Tolmács-hegy mellett található, már említett *Koppány hegy* bizonyára besenyő eredetű helynév. Az Árpád-korban nemzetség is szerepelt e néven; első említésük 1220-ban Capatan alakban tűnik fel.[84]

Arra azonban nincsen a helynévanyagon túli adat, miszerint a koppányi uradalom birtokteste valaha is túlnyúlt volna a Balatontól délre fekvő területeken. E szállásterületnek, mely akkor még egészen a Száváig húzódott, központja az a Somogyvár volt, amelynek másik közkeletű nevét (*Kupavár*) napjainkig fenntartotta a népi emlékezet. Koppány (vagy talán már Tar Zerind) itt, a környék jól védhető, kiváló fekvésű fennsíkján építette ki 2,5 hektár alapterületű, sáncolt földvárát, és onnan uralta a környező vidéket (jó időben innen a Balaton-felvidékig is ellátni). Az egykori várhely a kimagasló fennsík északnyugati, háromszög alakú kiszögellését foglalta el, és három oldalról meredek, szakadékos part, a fennsík déli folytatása felől pedig kettős árok védte. A vár természetes sáncokkal is meg volt erősítve, azok nagy részét azonban mára a szőlőművelés eltüntette. E X. századi, égetett agyagú, vörös sánc nyomait a későbbi erődfalak

79 Györffy 1970a: 16.
80 Vö. Szabados 2011: 257–258.
81 Maksay 1940: 162.
82 Csánki 1890: I. 699.
83 Györffy 1940: 49–50.
84 Györffy 1940: 50. További, a Koppány személynevet tartalmazó helynevek a Kárpát-medence különböző tájairól: Szabó 1944: 186–189., 192–193.

külső oldalán, illetve részben a kőfalazat alatt tárták fel a régészek, megállapítva, hogy a peremmel és a belső sáncmaradványokkal behatárolt várhely hossza 220 méter, legnagyobb szélessége pedig 135 méter volt.[85] Tehát egyike a legnagyobb X. századi földváraknak. Az erődítmény stratégiai jelentőségét növelte, hogy ekkor még egészen idáig húzódott a Balaton, és ezáltal hajón is meg lehetett közelíteni.[86]

Somogyvár ura a nagyfejedelmi méltóságra benyújtott igényét ősi keleti szokás szerint azzal is megerősítette, hogy bejelentette jogát az elhunyt uralkodó özvegyének kezére. Mint Györffy György írja: „A szeniorátussal Keleten együtt járó »levirátus« vagy levirházasság szokása értelmében a megözvegyült asszonyt elhalt férjének öccse vagy soron következő unokaöccse örökli, akkor is, ha már van felesége. A levirátus ezek szerint többnejűséggel kapcsolatos. E házassági rend fenntartását a pusztai társadalmakban az tette szükségessé, hogy a férjezett asszony hozományával és gyermekeivel férje nagycsaládjának, illetve nemzetségi alcsoportjának tagja lett, s e közösség elemi érdekeit sértette volna, ha az asszony gyermekeivel és javaival együtt visszatért volna saját rokonságához. De a gyermek felnevelése is biztosítva volt, ha az özvegy halála után automatikusan ifjabb sógorának – mint Magyarországon némely vidéken a közelmúltig mondták: »kisebb urának«[87] – felesége lett. Ez kedvező esetben a házasélet folytatását jelentette, népesedési szempontból pedig azt eredményezte, hogy a nagycsalád akkor is fennmaradt, ha egy háborús katasztrófa során a férfinép zöme odaveszett."[88]

85 Magyar 1992: 21–23.

86 Még a XIX. század közepén is idáig ért a Balaton vize. A Somogyvártól délre fekvő Pamuknál/Osztopánnál volt az öböl vége, és még a Kupavár alatt is másfél méter volt a mélysége, tehát hajóval is meg lehetett közelíteni. 1861-ben épült meg a Sió-csatorna, lecsökkentve ezáltal a tó vízszintjét. Az említett öböl ezt követően mocsarasodott el (a nyomai még megvannak), majd Nagyberek területét fokozatosan lecsapolták, és ezáltal 22 000 hektár termőföld keletkezett.

87 Vö. Ferdinándy 1938: 244.

88 Györffy 1983: 111.

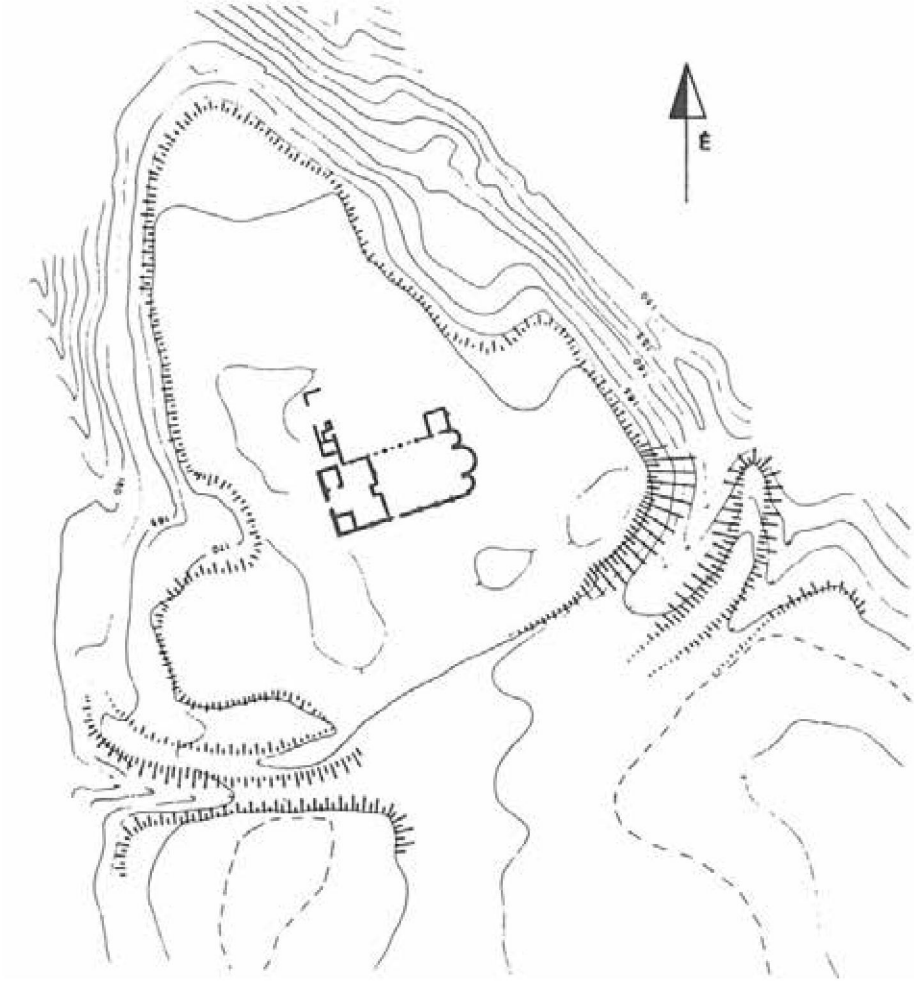

3. térkép Somogyvár várának alaprajza
(Sándorfi György és Nováki Gyula rekontsrukciója)

Hogy a levirátus (sógorházasság) szokása messzemenően nem magában álló gyakorlat volt a honfoglaló magyarság körében, ahhoz beszédes adalék az a társadalomnéprajzi párhuzam, amelyet Sima Qian kínai történetíró jegyzett fel a Krisztus előtti első század elején az ázsiai hunokkal összefüggésben: „Szokás szerint az apa halála után a fiú veszi feleségül a mostohaanyját. Ha egy fivér elhal, fivérei feleségül veszik az özvegy sógornőjüket. (…) Csak azért veszik

feleségül a mostohaanyjukat és özvegy sógornőjüket, mert nem akarják, hogy a had kihaljon."[89]

Természetesen a somogyi vezér esetében nem szorosan véve erről, pusztán az ősi jogok érvényesítéséről és a hatalom megragadásáról volt szó.[90] Egyrészt ezért akarta Saroltot magának, és ezért vonult Veszprém, a fejedelemasszony kedvelt szálláshelye ellen.[91] Másrészt István megölésével „a pogány vallás és az ősi jogfelfogás parancsszavának kívánt eleget tenni".[92] Ugyanakkor viszont a keresztény felfogás Koppány szándékát egyenesen vérfertőzésnek tekintette,[93] azaz a politikai érdekeken kívül elvi nézetkülönbségek is megjelentek.

Kérdés, hogy Koppány számára mikor vált bizonyossá a mellőzésére irányuló nagyfejedelmi szándék. A Géza általi dél-dunántúli telepítések és fiának bajor házassága arra utal, hogy legkésőbb 995-ben nyilvánvalóvá kellett váljon számára, hogy csak katonai erővel léphet az idősödő nagyfejedelem helyébe. Mint arra Szabados György is utal, a bajor hercegnőre Magyarország első asszonyának a szerepe várt, e friggyel a németek részéről is távlati és stratégiai döntés született. „A félpogány apától való István és az Ottók oldalágából származó Gizella e házasság révén egymás jövőbeli szerepét értékelte fel; kettejük közös magyarországi életpályája a Zolta-ág keresztény újrafogalmazású hatalomgyakorlását jelentette, egyszersmind a többi Árpád-sarj nemzedékeken keresztüli, sőt lehetőleg örökös távoltartását a magyar tróntól. Kizárt dolog, hogy ez Koppánynak ne tűnt volna fel 995 tájékára."[94] Arra sincs hitelt érdemlő adat, hogy Koppány valóban megkeresztelkedett volna, sőt a nagyfejedelemi trónra és Géza özvegyének kezére vonatkozó igényét kifejezetten az ősi világrend éltette, amiből közvetve az is következik, hogy Géza uralkodásának utolsó éveiben a pannonhalmi monostor megalapítását és a német papok, lovagok korábbiaknál is nagyobb arányú megjelenését a leendő hatalmat fenyegető fejleményekként

89 Közli: Szabados 2018: 78.
90 Szabados 2011: 263–264.; Szabados 2013: 610–611.
91 Sarolt lehetséges történeti szerepéről megfogalmazott hipotetikus felvetés: Vajay 1967: 75–77.
92 Hóman 1938: 115.
93 „Ha pedig valaki elveszi az ő fiútestvérének feleségét: vérfertőzés az." (3Móz, 20, 21.).
94 Szabados 2018: 79.

értékelte.[95] Koppány tehát bizonnyal már Géza halála előtt évekkel felismerte István leendő politikájának a hagyományos világrendre és a status quo-ra leselkedő reális veszélyeit, és valószínűleg már maga is készült az összecsapásra. A nagyfejedelem halála már inkább csak a gyújtózsinór szerepét töltötte be, az ellentétek ugyanis addigra már annyira kiéleződtek, hogy az összecsapás, a polgárháború elkerülhetetlenné vált.

Az összecsapás

Szent István *Kisebbik legendája* őrizte meg azt a hitelt érdemlő hagyományt, hogy Koppány csapatai először Veszprém várát vették ostrom alá, hogy e fejedelmi (fejedelemasszonyi) szálláshelyet elfoglalva, más várak ellen vonuljanak. Koppány vezér felmérve a Somogyot övező katonai telepek súlyát, északnyugat felé indította meg a támadását. Összevont erőivel, ha valóban szükség volt rá, természetesen könnyen áttörte a nyugati „határőrfalvak" ritkás láncolatát, és a jelek szerint Kolon váránál sem ütközött komolyabb ellenállásba. A Balatont megkerülve és feltehetőleg egyesülve a Zalaság és a Káli-medence pogány érzelmű lakosaival, István bakonyi-veszprémi uradalmát és népét pusztítva nyomult előre.[96] És bizonyára alig telt el egy-két hét a háború megindítása óta, amikor a csapatai már Veszprém falai alatt portyáztak. A nagy múltú, jól kiépített erődítmény bevétele érdekében azonban alaposabb ostromra volt szükség, annál is inkább, mert minden jel szerint Sarolt is a várban tartózkodott. Tehát a vár elfoglalása, de legalábbis ostromzár alá vonása akár a háború végső kimenetelét is befolyásolhatta. Ugyanakkor ismerve az egykorú források által Saroltról megrajzolt képet, feltételezhető, hogy az özvegy fejedelemasszony maga szervezte és irányította a védelmet. Koppány tehát Veszprém megvívásakor kemény ellenállással számolhatott –

95 Piti 2000: 441.
96 Vö.: Szabados 2011: 252–256.

éppen ezért nem kizárt, hogy egyelőre megelégedett a vár sakkban tartásával, és nem erőltette az ostromot.

De addig is, amíg a lehetséges eseményeket áttekintenénk, érdemes számba venni az egymással szemben álló feleket. Ha Koppány seregét és társadalmi bázisát próbáljuk feltérképezni, a szakirodalomban elterjedt két véglet között célszerű az igazságot keresni. Egyesek szerint a somogyi vezér felkelése nem volt több egy elszigetelt nemzetségfő személyes lázadásánál, és a háború lényegében kisebb bandák pusztító portyázásaiban merült ki.[97] Az ellenkező véglet viszont a szabad magyarok általános felkeléseként értékelte Koppány háborúját, amely a kereszténység és a feudális kötöttségek ellen tört ki. E szerzők lényegében abba a tévedésbe estek, amely már a pannonhalmi monostor kiváltságlevelét megfogalmazó klerikusnak is félreértése volt, aki az István seregét vezető főemberek német nevéből azt a következtetést vonta le, hogy a háború lényegében németek és magyarok között folyt.

Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Koppány a saját jogon uralt területeken túlmutató, széles társadalmi bázisra építhetett, amelyben nyilván nagy tömegben jelentek meg az új társadalmi rend kárvallottjai és a keresztény vallás elutasítói. Sőt, nyilván ez lehetett a felkelés fő jelszava, eszmei programja is. A somogyi vezér serege annak jelentékeny katonai kíséretén kívül felölelhette néhány, a pogánysághoz húzó dunántúli főúr hadát is (Bulcsú és Súr utódaiét? – és a Somogyvártól délre fekvő Bő is ilyen nemzetségi székhely lehetett). Laskai Osvát, a XV. században élt ferences hittudós Szent István-officiumában arról írt, hogy a somogyiak mellett zalaiak is harcoltak Koppány seregében,[98] amit Györffy azzal a sérelemmel kapcsolt össze, hogy Géza volt az, aki a megelőző évtizedekben elvette az előbbiek nemzetségi központját, Zalavárt, és szállásaik köré besenyőket telepített.[99] Nem egy esetben nyilván személyes sérelmek (például a Géza-kori véres leszámolás) is motiválták a felkelők szándékát. A

97 Karácsonyi 1904: 14–16.

98 Vélhetőleg Laskai a forrása az Érdy-kódexet 1524–1527 között összeállító Karthauzi Névtelen Szent István-életrajzában szereplő adatnak is. Az államalapítás koráról írt történeti művében Szabó Károly is a „Somogyban és környékén hatalmas" [Kiemelés: M. Z.] Koppány vezérről ír (Szabó 1869: 418.).

99 Györffy 1983: 119.

Képes Krónika azon kitétele, miszerint „többen voltak a hit elutasítói, semmint követői", szintén egy viszonylag széleskörű társadalmi bázisra utal. A Koppány vezette hadak természetesen még a kalandozások korából örökölt fegyverzetre és harcmodorra építettek, s ha egy ilyen X. század végi harcost magunk elé kívánunk képzelni, az aquileai dóm altemplomának kalandozó magyar vitézt ábrázoló falképe alapján a somogyi vezér csapatairól is megközelítőleg pontos képet nyerhetünk.

Az ifjú nagyfejedelem társadalmi-katonai bázisa és az általa felállított haderő ennél lényegesen sokszínűbb volt. A pannonhalmi monostor kiváltságlevelének már említett szóhasználata nyilvánvalóan túloz: a Géza alatt és Gizellával bejött német vendégek magukban nem tudtak volna helytállni egy Koppány által csatarendbe állított népi mozgalommal szemben. István seregének zömét alighanem szintén magyarok (főként Megyer törzsbeliek) alkották, illetve olyan segédnépek, törzstöredékek, amelyek katonai szolgálataik révén szorosan kötődtek a mindenkori fejedelemhez. Ha a Somogyban feltűnő törzsnevek, katonatelepek etnikai hovatartozását megvizsgáljuk, némi képet alkothatunk az istváni haderő ezen részéről. A négy Besenyő helynév mellett hat Berény (kabar) és négy Kér falu neve tűnik fel (ami már csak azért is szembetűnő, mert egy megyében ritkán fordul elő egy-két törzsi névnél több), továbbá három Örs, két Oszlár (alán), két Ság, egy Keszi, egy Lándor (nándor, azaz bolgár) és egy Várong (varég) településnév is fellelhető az adott területen, ami mellesleg megegyezik a Géza által Somogy köré vont „határzár" törzsi helyneveivel is,[100] tehát itt valójában az istváni haderő egy meghatározó részéről lehet szó. Ezen belül is Györffy szerint főként a besenyők, a berények és a Kér–Keszi törzsbeli harcosok vonulhattak hadba nagyobb számban a fiatal nagyfejedelem zászlója alatt.

István hadseregének magvát, legütőképesebb részét bizonyára az a nehézfegyverzetű testőrség alkotta, amelyet már Géza felállított, és amelynek zöme a már említett sírleletek alapján magyar etnikumú lehetett. Természetesen voltak a soraikban skandináv–orosz varég zsoldosok[101] és Géza alatt beköltö-

100 Györffy 1983: 117.

101 Koppánnyal kapcsolatos emlékük a somogyi és a nyugat-tolnai *Varang*, *Várong* falunevekben maradt fenn.

zött svábok is, igaz, ez utóbbiak többnyire vezető tisztségeket tölthettek be. E fejedelmi testőrség létszáma valószínűleg több száz főnyire tehető, és együtt, egy tömegben ütközetek eldöntésére is alkalmas, bármikor bevethető elitalakulatot alkottak.

E testőrségen, valamint a katonai segédnépeken és saját törzsének hadra fogható férfijain kívül Géza fia szövetségesekkel is számolhatott. A Géza szolgálatába állt sváb lovagokon (Vecellin, Hont, Pázmány, Orci, Héder, Tibold) kívül Gizellával immár bajor lovagok is érkeztek, és a háború kitörésének hírére bizonyára további német segédcsapatokkal is számolni lehet. Édesanyja révén valószínűleg számíthatott István a rokon erdélyi Gyula segítségére is. Géza, aki nagyformátumú politikushoz híven kedvező dinasztikus házasságok sorát hozta tető alá (lengyel, türingiai, bolgár, bajor, velencei szövetségek köttettek ezáltal), legkisebb lányát a kabarok urához, Aba Sámuelhez adta férjhez.[102] Más vélemény szerint a későbbi király 997 táján még alighanem csak gyermek- vagy serdülőkorú lehetett (azaz inkább unokaöccse, semmint sógora volt Szent Istvánnak),[103] ez esetben viszont az apja, a Mátra vidékén birtokos Pata vezethette a kabar csapatokat.[104] A besenyők élén Tonuzoba unokája, a kereszténnyé lett Urkund fia Tomaj állhatott, aki a győzelem után Koppány szövetségeseinek szállásterületén, a Balaton északi partján nyert adományul három falut (Badacsonytomaj, Lesencetomaj, Cserszegtomaj).[105]

Apja halálakor István feltehetően a nyitrai dukátusban tartózkodott feleségével és – részben német – testőrségével. A gyászszertartás viszont nyilván Géza halálának helyszínén, Esztergomban lehetett, ahová a temetés alkalmával az ország főemberei is összegyűltek. Ekkor – hívei körében – bizonyára a fejedelemavatásra is sor került, és valószínűleg itt érte Istvánt a somogyi vezér felkelésének a híre.

Bíborbanszületett Konstantín szerint a magyar fejedelemavatás pajzsra emeléssel történt, s úgy véljük, hogy még a X. század végén is szokásban volt

102 Györffy 1970a; Bakay 1978: 44.; Kristó 1982: 966–1967.
103 Szabados 2007: 151–158.
104 Györffy 1970b: 237.
105 Györffy 1983_ 119.

ez az aktus. Természetesen István esetében kiegészülhetett keresztény rítusokkal is, így például a megszentelt kard átnyújtásával, melyet a (koronázó) püspök adott át az uralkodónak, olyan szöveg kíséretében, amely a keresztény hitért folytatott harcra buzdított. Györffy György szerint így történt ez I. Ottó 936. évi uralkodóvá avatásakor és Kasztíliai Szent Ferdinánd 1219-es koronázásakor is, amikor a püspök által megáldott kardot a király átvette és magára csatolta.[106]

A *Képes Krónika* által megörökített felövezés (41. és 64. fejezet) azonban valami más lehetett, s valódi jelentése sajnálatosan összekeveredett a történettudományban. Egyaránt tekintették a fejedelemavatás, a legénnyé avatás, a lovaggá ütés részének, illetve az első csatájába induló fiatal lovag „profán felszentelésének". Mint láttuk, a fejedelemavatás kapcsán valóban szerepet kaphatott a kard is – mint uralkodói felségjelvény –, ez azonban elsősorban szakrális-szimbolikus tartalommal bírt, és eszmei üzenetet hordozott. Legényavatásról nyilvánvalóan aligha lehetett szó, hiszen az már a Géza általi utóddá jelöléskor, de legkésőbb István házasságkötése előtt megtörténhetett. A csatába induló lovag ünnepélyes felövezése és lovaggá avatása azonban akár egybe is eshetett, ugyanis több korabeli példa is ismeretes erre vonatkozóan. A lengyel Boleszló herceg esetében, aki 1099-ben a pomeránok ellen viselt győzelmes hadat, lényegében e kontaminálódott szokásra találni példát – igaz, a hadjárat végeztével került rá sor.[107] Még szemléletesebb az a XII. századi magyar híradás, amely a még ifjú II. Géza 1146. évi Lajta menti csatájáról szól, akit még félig gyermekként, közvetlenül az ütközet előtt, egyházi szertartás mellett egy fatemplomban öveztek fel karddal: „A királyt felövezték karddal, és Isten dicsősége megnyilatkozott fölötte, mennyei segedelemből szíve megerősödött, ő maga izmosabb lett, miként előbb volt, arca felderült, és vidám sietséggel ment a csatába."[108] István sógorának, a később szentté avatott II. Henriknek *Vitá*jában – az István által viselt háborúhoz időben legközelebb álló forrásban – az olvasható, hogy a király 1003

106 Györffy 1970a: 21. E keresztény királyavatási rítus legkorábbi írásos nyoma az Egilbert freisingeni püspök (1006–1039) alatt összeállított *Pontificale*ban maradt fenn.

107 Györffy 1970a: 20.

108 *Képes Krónika*, 165. fejezet: *Képes Krónika*, 1978: 154.

tavaszán a szlávokkal vívott merseburgi csata előtt – nyilvánvalóan oltalmazó célzattal – Szent Adrián kardját kötötte a derekára.[109]

Tehát István esetében is egyértelműen csata előtti – lovagi típusú – felövezésről volt szó, amit az utókor szemében Koppány támadása mosott össze a nagyfejedelem-avatás aktusával. Arra nézvést, hogy pontosan mikor, hol és melyik csata előtt történt e felövezés, nem áll rendelkezésünkre megbízható adat. Nyilván még 997 első felében, nem sok idővel a háború kirobbanása után megtörténhetett; amennyiben csupán egyetlen – Veszprém környéki – ütközet volt, bizonyára annak megkezdése előtt, amennyiben viszont elhúzódó háború alakult ki, a karddal felövezés helyszíneként Esztergom, illetve a Garam mente (Bény) is szóba jöhet. Már amennyiben valóban megtörtént ez a lovagi aktus, ugyanis bár európai analógiák léteznek, István felövezésének említése valószínűleg anakronisztikus betoldás.[110] A későbbi krónikások már némileg ki is színezték az esetet. Ákos mester például arról ír, hogy a fiatal fejedelmet *német módra* övezték fel, míg Kézainál a felavatás eszközeként *harci kard* szerepel (ez lenne-lehetne a prágai Szent Vitus-templom Szent István-kardja, amely erős kopásai miatt inkább használati fegyver, semmint díszkard lehetett). István felövezésénél jelen lehetett Gizella, a fejedelem testőrsége, akik közül a krónika Hontot és Pázmányt, továbbá a hagyomány szerinti seregvezért, Vecellint név szerint is megemlíti – és nyilván tanúi lehettek a csatába Istvánnal tartó előkelők és vitézek is.

Koppány támadásának hírére a fiatal fejedelem bizonyára késedelem nélkül mozgósította seregét, valamint értesítette a rokonait, így Henrik herceget is. A fő gyülekezőhely valószínűleg Esztergom lehetett – más kérdés, hogy esetleg más fordulatot vettek a Géza halála után felgyorsult események. A történeti irodalomban legelterjedtebb nézet szerint István rövid idő alatt összegyűjtötte híveit, és a német segédcsapatokkal kiegészülve, rajtaütött a Veszprém ostromával bajlódó Koppány seregén, és szétszórta azt. Karácsonyi János – képzeletének tág teret engedve – hasonló „forgatókönyvet" konstruált: szerinte István először Győrbe ment, ott bevárta a bajor lovagokat, onnan Pannonhalmára vonult,

109 Györffy 1970a: 19.
110 Vö. Veszprémy 2008: 69–77.

ahol imádkozott, és Szent Mártonnak fogadalmat tett, majd a Bakony rengetegén keresztül Veszprém alá vonult.[111]

A krónikás hagyományra és a régészeti kutatásokra támaszkodva immár kétszáz éve újra és újra felvetődik egy harmadik eshetőség is, amit egyes folklóradatok is erősítenek. E hipotézis alapját az a történeti vélekedés adja, miszerint Koppány felkelése tömegmozgalommá szélesedett,[112] és kezdetben olyan elsöprő erejű volt, hogy a fiatal nagyfejedelem védekezésre kényszerült. Az valóban valószínűnek tűnik, hogy a Géza preventív intézkedései a háború első szakaszában nem váltották be a hozzá fűzött reményeket. Gerbert d' Aurillac reimsi érsek (a későbbi II. Szilveszter pápa) még 997 októberében is aggódva várta a magyarországi helyzettel kapcsolatos híreket[113] (tehát ősszel még javában tartott a háború).

Fennmaradt Szent Istvánról néhány olyan középkori eredetű epikus ének, melyek még a XVI. században is virágzó történeti tárgyú, hősepikai jellegű magyarországi énekköltészet részét alkotják. Az igricek, regösök, jokulátorok gyakori középkori említése, Mátyás király udvari humanistáinak feljegyzései, avagy kései utódaiknak, a Tinódi-féle históriásoknak az énekei mind-mind arra utalnak, hogy egészen a kora újkorig létezett az a réteg, amely használta és fenntartotta a korábbi népköltészeti hagyományokat, olykor alakítva is rajta, saját – folklorizálódó – alkotásaival pedig tovább bővítve azt.

Ilyen az a szlovák krónikás ének is, melyet a XX. század elején jegyeztek fel:

111 Karácsonyi 1926: 10.

112 Ami korántsem kizárt, hiszen még fél évszázad múltán is a keresztény- és idegenellenes ideológia képes volt országos szinten is tömegeket megmozgatni (lásd Vata 1046. évi és Vata fia János 1061. évi felkelését). Vö. Piti 2000: 447. Ugyanakkor ama tény sem hagyható figyelmen kívül, hogy Koppány és István harca a történeti adatok szerint csak a Dunántúl (és a Kisalföld?) egy részére korlátozódó családi/nemzetségi összecsapás volt.

113 Gerbert levelét közli: Uhlirz 1951: 411–415.

Tombolt a harc, tombolt,
Szent István velünk volt.
Míg világ a világ:
Földi olyat nem lát.

Magyar haza földjén
Vérviharos ösvény;
Küzd a fény az árnnyal:
Szlovák a pogánnyal.

Harc dúlt nappal, éjjel,
Esztergom terében,
Vörös vér folydogált
A Garam felében.

Vörös vér hömpölyög
Ezüstszín Dunánkba –
Keresztények bárdja
Vagdos a pogányba.[114]

Ennek a népszerű történeti éneknek több szlovák és morva változata ismeretes. Van olyan változat is, amely bár Szent István harcáról szól, de már nem a pogány magyarok ellenében.

A király alakját mondákban is megőrizték a szlovákok, sőt több olyan népi énekben is szerepel, melyeket illetően bizonyára jelentős műköltési hatással számolhatunk. Mindazonáltal jelzés értékű, hogy a felvidéki szlovák folklórban elsősorban a hajdani gyepűvidéken maradt fenn Szent István király emléke,

114 Csanda 1959: 8. (Ján Kollár gyűjtése, Sipos Győző fordítása.) Az ének műköltészeti megformálására utal a szlovák nyelvű eredeti szöveg hangsúlyos ritmikája: „Stála bitka stála / za Štefana Krála / Jakej viac nebude / Červena krv tekla / Polovice Hrona." Ugyanakkor a szöveg analógiái, variánsai népköltészeti eredetet sejtetnek.

ami azt sejteti, hogy kultuszának alakulására az ott élő, de idővel elszlávosodó határőrtelepek magyarsága is befolyással volt.

Mint említettük, a történeti irodalom Koppány legyőzését Veszprém környékére (illetve Somogyba) teszi, míg egyes egyéb hagyományok (így a fenti szöveg is) a Garam folyó mentét jelöli meg az – első? a döntő? – ütközet helyszíneként. Lássuk mindenekelőtt, hogy mit ír róla a somogyi vezér feletti győzelmet megörökítő *Képes Krónika*:

„Szent István király azonban összehívta főembereit, és Szent Márton hitvalló közbenjárása által kérte az isteni irgalmasság segítségét. Majd összegyűjtötte seregét, és az ellenség elébe indult; a *Garam folyó mellett* [Kiemelés: M. Z.] övezték fel először karddal, itt testi épségének őrizetére két főembert rendelt, Hontot és Pázmányt, az egész sereg fejedelmévé és vezérévé pedig német származású vendégét, Vecellint tette meg. Megkezdődött a csata, mindkét részen sokáig és vitézül folyt a viadal; de az isteni irgalmasság segítségével Szent István vezér nyert dicső diadalt. Ebben a harcban Vecellin ispán megölte Koppány vezért, ezért téres jószágokkal jutalmazta őt meg Szent István, aki akkor még vezér volt. Koppányt pedig Szent István négyfelé vágatta: egyik részét elküldte az esztergomi, a másikat a veszprémi, a harmadikat a győri kapuhoz, a negyediket Erdőelvébe."[115]

A krónika szerint tehát Istvánt a Garam folyó mellett övezték fel karddal, és a szövegösszefüggés azt sejteti, hogy nem sok idővel azt követően megkezdődött a csata. Hasonló értelemben olvasható Thuróczy János krónikájában is („Azután pedig összegyűjtötte hadát és ellensége ellen indult, és a Garam folyó mellett övezték fel karddal."). Ugyanakkor e latin nyelvű forrásokban nem teljesen egyértelmű a Garam említése sem: eredetileg Esztergomnak is Gran, Goron volt a neve, s mivel csak később terjedt el a Strigonium névalak, a középkori krónikás e két megjelölést idővel könnyen összekeverhette. E verzió szerint a krónika eredeti szövege úgy szólhatott, hogy István vezér „Esztergomban kötött kardot", és indult Koppány ellen. Ez így logikus is lenne, hiszen Esztergom volt az idő tájt a fejedelmi székhely, és az is tény, hogy a somogyi vezér lépett fel

115 *Képes Krónika*, 64. fejezet: *Képes Krónika*, 1978: 73. (Geréb László fordítása); *Az államalapítás korának írott forrásai*, 1999: 369–371.

támadólag. Még az is „stimmel", hogy Esztergom éppen a Garam torkolatával szemben emelkedik, tehát e felvidéki folyóhoz szintén van némi köze. Ez az elmélet mégis meglehetősen gyenge lábakon áll, hiszen az eredeti krónikaszövegben *ad Gran* formula is állhatott, és a garamszentbenedeki bencés apátság 1075. évi alapítólevelében Gran egyértelműen a Garam folyót jelöli; a szlovák ének is elsőként nem a Duna vizét említi a csata leírásakor – mint az logikus lenne ez esetben –, hanem a Garamot, de maga a Vecellin utódainak elbeszélésre támaszkodó krónika is más helyszínről szól,[116] amikor azt írja, hogy István a négyfelé vágott Koppány egyik részét „*elküldte*" az esztergomi várba.[117]

A dilemmára az utóbbi évtizedek régészeti kutatásai kínálnak lehetséges magyarázatot. Az Esztergomtól alig húsz kilométer távolságra lévő Garam menti Bény ugyanis a környék egyik legnagyobb múltú települése. A II. század végén ezen a vidéken folytak a kvádok elleni háború döntő eseményei, és az *Elmélkedések* nagy részét Marcus Aurelius e hadjárat során itt fogalmazta meg. Az Árpádok alatt Bény és környéke a nyitrai dukátus része lett. A XI. századtól pedig a Koppány legyőzése kapcsán már a krónikában is említett Hont-Pázmány nemzetség egyik legősibb fészkévé vált. A történeti hagyomány és a népi emlékezet egyaránt megőrizte annak az emlékét, hogy Bényben övezték fel karddal az ifjú Istvánt, mielőtt az a Koppány-féle lázadás leverésére indult volna. Novák József Lajos bényi plébános előadásában e történeti mag a helyi néphagyomány alapján azzal is kiegészült, hogy Hunt (Hont) avatta ott lovaggá Istvánt, ezért aztán az ifjú nagyfejedelem Hont vezér fiának, Bynnek adományozta e területet.[118] Tény, hogy e német eredetű nemzetség Bényben és környékén kapta első

116 Györffy szerint Vecellin német nyelvű elbeszélése során, illetve magyarrá lett leszármazottainak emlékeiben mosódhatott össze a folyó és a székváros elnevezése (Györffy 1970a: 13.). Állítását némileg cáfolja, hogy a krónika szövegében Esztergom és a Garam folyó név szerint, külön-külön is említésre kerül.

117 Megjegyzendő, hogy ilyen értelemben a Veszprémbe *elküldés* sem állja meg teljes bizonyossággal a helyét (pontosabban: vagy ez, vagy az), ugyanis ha a döntő csata Veszprém alatt volt, nem igazán logikus a szóhasználat. A dilemma fő oka az, hogy a krónika szövegében a karddal felövezés és a győzelmet hozó csata elbeszélése között egyfajta gondolati-logikai hiátus fedezhető fel, mindazonáltal a döntő ütközet helyszínét illetően továbbra is Veszprém környéke valószínűsíthető.

118 Novák 1913: 32–34. A hagyományok e része nyilvánvalóan eredetmonda.

birtokait, és onnan terjesztette ki későbbi birtokrendszerét, amely idővel oly számottevő lett, hogy szinte vármegyényi területre rúgott (lásd Hont vármegye elnevezését). Bény impozáns román stílusú szentegyháza szintén rangos helyre utal, a kéttornyú templom mellett álló rotunda pedig talán már István király korában is létezett.[119] Amiért azonban a régészeti kutatásokra hivatkozunk, annak oka a községet félkörben körülölelő és a Garam teraszára támaszkodó hatalmas földsánc.

Rómer Flóris 1876-ban barbár várhelynek vélte a bényi sáncokat, míg Hont vármegye millenniumi monográfiája Marcus Aureliusra utalva, római emléknek tartotta (tábori erődnek, amit az avarok fejlesztettek tovább). Szalay László, a XIX. század jeles történésze úgy vélte, hogy a bényi sáncokat István király korában emelték.[120] A döntő szót az 1960-as évek régészeti kutatásai mondták ki, megállapítva, hogy a sáncrendszer teljes formájában a X. század közepe után keletkezett (ami persze bizonyos előzményeket sem zár ki), és a XI. század második felében már elhagyatott volt.[121] A Kárpát-medencében páratlan, hatalmas földsánc[122] tökéletesen kihasználta a Garam teraszait, és védte azokat délről, nyugatról és északról. Ez az erődrendszer három tekintélyes méretű sáncgyűrűből állt, és mintegy 107 hektárnyi területen öt kilométer hosszan húzódott. Az általa közrefogott területen feküdt a tulajdonképpeni település. A sánc méretei és egész jellege azt mutatja, hogy katonai jellegű védelmi táborrendszer volt, amit átmeneti időre s ennek szükségletei szerint építettek meg.[123] Az erődítmény építésének okát és körülményeit azonban homály fedi.[124]

119 A bényi premontrei prépostság a sági (Ipolyság) kolostor filiája volt, a rotunda építése azonban még a premontreiek megjelenése (1217 körül) előtti időkre tehető, és vagy a bencésekkel, vagy a vidék kegyuraival hozható kapcsolatba.

120 Hasonló szlovák vélekedés: Janšák 1938: 21–33.

121 Habovštiak 1963: 173–177.; Habovštiak 1966: 439–465.

122 A hármas sáncgyűrű magassága helyenként még manapság is eléri a 8–9 métert, az alapjuknál 18–24 méter szélesek, és a külső sánc előtt még most is felismerhető a valaha 9 méter mély és 22 méter széles védőárok nyoma (Bóna 2000: 83.).

123 Zolnay 1977: 219–222.; Bóna 2000: 82–83.

124 Novák József Lajos a XX. század elején arról írt, hogy a hármas „avargyűrű" már csak kettős, mert a legbelsőt egészen elhordták az építkezésekhez, és a külső kettő is már erősen pusztulóban van, továbbá hogy Kis-Bény egy újabb része (az iskola körüli terület) egyenesen a sáncok tetejére épült (Novák 1913: 34.). Hogy e sáncok még háromszáz évvel ezelőtt is teljes

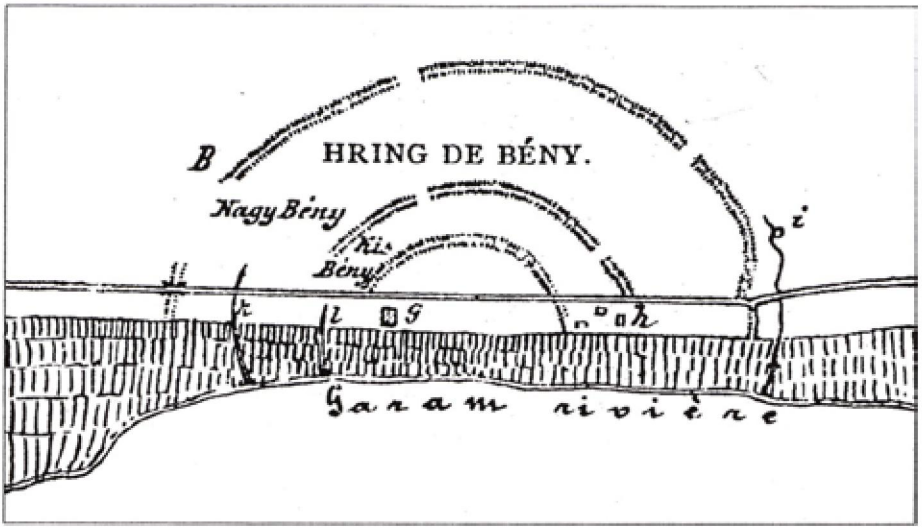

4. térkép A bényi sánc rajza 1876-ból (Közli: Bóna 2000: 143.)

épségben megvoltak, és hadászati jelentőséggel is bírtak, arra az a feljegyzés tartalmaz beszédes adatokat, miszerint a sáncokba a kurucok fészkelték be magukat, ki-kicsapva onnan Esztergom vidékére (Csáka 1865: 57.).

5. térkép Bény és a bényi hármas földsánc Štefan Janšák és Alojz Habovštiak felmérései alapján (Közli: Bóna 2000: 144.)

A krónikás hagyomány István karddal való felövezését a Garam folyónál történt eseményként adja elő. Ákos mester budai prépost V. István kori gesztájában (amely több ponton is eltér a korábbi krónika-szerkesztményektől) szintén a *Garamnál* helymegjelölés szerepel. Kortársa, Kézai Simon viszont már valóban félreértette az általa használt korábbi szöveget, amikor az ünnepélyes lovagi aktusról szólván a némileg bizarr *Garamban* szófordulattal élt. A fiatal fejedelem bényi felövezése, illetve Bénybe történő visszavonulásának hipotézise már a XVIII. század óta jelen van a történeti irodalomban. Bél Mátyás az 1730-as években jegyezte fel, hogy a bényiek úgy tartják, hogy a hármas sáncgyűrű Szent István műve, aki azokon belül védekezett Koppány ellen („Fama est vallum isthuc Kupam, quum S. Stephano se opponeret, excitavisse").[125] Katona István latin nyelvű történeti munkájában már 1779-ben amellett foglalt állást, hogy István Koppány ellenében a bényi sáncok között ütött tábort, oda gyűjtve össze a hozzá hű nemzetségek zászlóaljait.[126] Egyes kéziratos munkák (Helischer József: *Descriptio Comitatus Strigoniensis*; Ignaz Aurel Fessler: *Gesichte drenger Kőnige der Ungarn aus dem* Árpádestamme) ugyancsak a Duna túlpartját jelölik meg a keresztény hadak gyülekezőhelyeként.

A XIX. század hatvanas éveiben ez az elmélet félig-meddig hivatalossá emelkedett. Szalay László a *Magyarország története* című kézikönyv 1861-ben megjelent első kötetében úgy ír, hogy mivel a Dunántúl nagy része Koppányhoz húzott, István tanácsosnak tartotta a székhelyét Esztergomból a folyó túlsó felére áthelyezni: Kéménden felül egyórányira, „hol most a félkört képező bényi sánczokat némi sejtelemmel nézi az utas, tábort ütött a fejedelem, s maga köré gyűjtvén" híveit, készült az összecsapásra.[127]

A neves XIX. századi történetíró e helyütt forrást nem jelöl, nem kizárt tehát, hogy a szájhagyományból vette ez irányú értesüléseit. Csáka Károly négy évvel később szintén az istváni eredet mellett foglalt állást, cáfolva ugyanakkor Helischer Józsefnek „a nép ajkáról vett" ama véleményét, hogy a sáncokat

125 Bél Mátyást idézi: Bóna 2000: 83.
126 Katona 1779: I.
127 Szalay 1861: I. 70–71.

Koppány építtette volna, midőn a törvényes nagyfejedelem ellen fellázadt.[128] Ez persze nyilvánvaló képtelenség, a folklór azonban szinte bármit megenged, azaz valóban lehetséges, hogy a helyi szájhagyomány egy felettébb szabad variánsáról (invariánsáról) lehet szó. Ipolyi Arnold ellenben a *Századok* első évfolyamában újfent a középkori krónikákból merített igazolást:

„Hunt és Páznán gróf testvérek, még Gejza fejedelem korában jöttek volna Németországból, s mint krónikáink mondják, és Sz. Istvánt Kupa vezér s a magyar pogányság elleni harcban a Garam vize melletti *táborban* [kiemelés tőlünk], azon kor szokásai szerint, karddal felövezve, vitézzé avatták."[129]

Szabó Károly 1869-ben megjelent művében lényegében megismételte Szalay álláspontját, és maga is úgy vélte, hogy az erőgyűjtés hónapjai után István innen indította meg a háborút eldöntő ellentámadását.[130] Ez esetben pedig a felövezés és a döntő ütközet közötti néhány hetes hiátus is áthidalható, feltételezve, ha – e felfogás szellemében – István visszavágása töretlen és diadalmas volt. Jeleztük, hogy a XI. századi őskrónika írója az értesüléseit bizonyára Vecellin leszármazottaitól, a birtokszerző ős elbeszélése alapján nyerte.[131] Györffy György állítása mellett ugyanakkor az sem tartható elképzelhetetlennek, hogy a Hont–Pázmány nemzetség valamely tagja szintén több olyan többé-kevésbé pontos adattal szolgálhatott, melyek a családi szájhagyományban még a Koppány-féle lázadás után három-négy emberöltővel is elevenen éltek. A középpontba állított seregvezér mellett ugyanis az István szolgálatára rendelt testvérpár szerepeltetése szintén igen hangsúlyos.

A földsáncok, a kora román rotunda, a Hont nemzetség ottani birtokközpontja, a nyitrai dukátus mint olyan közeg, ahol István veszély esetén otthon és biztonságban érezhette magát, a szlovák történeti ének, a krónika híradása, a Koppány nevét őrző környékbeli helynevek (Bajta, Nagybörzsöny, Udvard)

128 Csáka 1865:. 57. A Csáka által hivatkozott, 1827-ben íródott forrásmű vonatkozó részlete: „Az elmondottakon kívül még inkább nevezetes [Bény] arról a hatalmas és igen régi sáncról, amely máig is körülveszi a falut. (…) Azt mondják, hogy Kupa vezér építtette, amikor szembeszállt Szent Istvánnal" (Helischer 1988. 137–138.).

129 Ipolyi 1867: 128–129.

130 Szabó 1869: 422.

131 Györffy 1970: 18–19.

és végül a bényi Szent István-hagyományok[132] mind-mind arra utalnak, hogy Bényben és környékén az ezredfordulón *valaminek történnie kellett*. További kutatások feladata árnyalni, illetve megcáfolni ezt a hipotézist, de a már részben ismertetett magyarázat szerint 997-ben Koppány nagy erejű támadása készületlenül érte a fiatal nagyfejedelmet, akit a Dunántúlról és talán Esztergomból is kiszorítottak. István a híveivel kénytelen volt átkelni a Dunán, majd Bénynél (hercegi birtokán) katonai táborként kiépíteni (megerősíteni) az ott lévő sáncrendszert. Az esetleges további támadásokat visszaverve István itt várta be Henrik, az erdélyi Gyula és a kabarok segédcsapatait, majd ellentámadásba lendülve aratott döntő győzelmet Koppány felett. A többi pedig már az énekmondók, a krónikások dolga volt…

Mint szó volt már róla, a francia Gerbert püspök 997-ben októberében még aggódva várta III. Ottó császár követeit, hogy vajon milyen híreket hoznak a keresztény magyarok sorsa felől. „Ha a szkítákat cserbenhagyjuk, félelem fog el" – írta őszinte aggodalommal a császárnak küldött levelében.[133] Úgy tűnik azonban, hogy novemberre megérkezett Aachenbe István győzelmének híre, mert az ezt követő kommentárok már mintegy kész tényként könyvelik el, hogy a „szkíta népek", illetve „igen erős országaik" (1000 körül a fehér és fekete magyarok országait tartották számon István jogara alatt!) készek „a római birodalomba térni".[134]

Ha hiteles az a hagyomány, hogy Géza 997. február elején halt meg, kilenc-tíz hónapig dúló polgárháborúval számolhatunk, ami – figyelembe véve azt, hogy a hadi események egy viszonylag kis területre koncentrálódtak – igen heves eseményeket feltételez (a Dunántúl keresztény kultuszhelyei és közösségei bizonyára komolyan megsínylették ezeket a hónapokat). Túlságosan hosszúnak tűnik ez az idő ahhoz is, hogy pusztán Koppány támadására és

132 Közvetve ide tartozik a falu határában található Szentkút is, amely mint Mária-kegyhely ismert, de eredete első királyunkkal és Szent Lászlóval összefüggésben is szerepel a folklórban, és mint ősi kultuszhelynek a kialakulásában a jelzett történelmi előzmények is szerepet játszhattak (*Esztergom vármegye*, 1908. 17.; Novák 1913: 35.; Szendrey 1926: 35.).

133 Györffy 1983: 121.

134 Györffy 1983: 121.

István ellencsapására szűkíthetnénk le az eseményeket.[135] Ahhoz viszont már kevés lehetett háromnegyed év, hogy az ország távolabbi vidékein is lángra kapó István-ellenes (kereszténységellenes) megmozdulások egységfrontot alkothassanak.

Úgy tűnik, hogy az ifjú nagyfejedelem tábora őszre erősödött meg annyira, hogy kilépve a Duna (északi) partvonalán foglalt védekező pozíciójából, támadásba lendüljön, és a Sarolt irányítása alatt a végsőkig kitartó Veszprém felmentésére siessen. István közeledtének a hírére Koppány felhagyott a vár ostromával, és minden erejével a fejedelem ellen fordult. A döntő ütközetre feltehetőleg Veszprém és Várpalota között került sor, nagy valószínűséggel a Veszprémtől, tíz kilométerre fekvő Sóly falu közelében, ott, ahol a korabeli források 1009-ben egy Szent István vértanú tiszteletére szentelt kápolnát (a máig létező román stílusú templom elődjét) említenek.[136]

A csata előtt István Szent Márton oltalmába ajánlotta magát, és fogadalmat tett, hogy győzelme esetén az ókori Savariában született szent magyarországi kultuszhelyét (az épülő pannonhalmi kolostort) gazdagon megajándékozza. Györffy szerint Szent Márton segítségül hívása a Koppánnyal való megütközés hajnalán, istentisztelet és a megáldott kard felkötése kapcsán történt.[137] István a csata irányításával seregvezérét, Vecellint bízta meg, aki Szent Márton és Szent György vértanú zászlai alatt megütközött Koppány haderejével.[138] A csata leírását és helyszínét a *Képes Krónika* és Szent István *Kisebbik*

135 Amennyiben a Bénybe történő visszavonulás hipotézisét el is vetjük, az az eshetőség szintén felvethető, hogy Koppány seregei Veszprémen kívül Esztergom ostromával is megpróbálkoztak. Erre egyébként áttételesen István *Kisebbik legendá*ja is utal.

136 Bizonyára emlékkápolna lehet, hiszen István vértanú az ifjú fejedelem védőszentje volt. Hasonló, csatahelyen emelt emlékkápolnákra az Árpádok későbbi történetében is van példa. Utalhatunk Géza herceg fogadalmára a mogyoródi csata (1074) előtt, valamint László király besenyők feletti győzelmére Kisvárda környékén (1085). A csata (az első ütközet?) Veszprém melletti helyszínét támasztja alá István *Kisebbik legendájá*nak részletes leírása is (Árpád-kori legendák és intelmek, 2001: 13.).

137 Györffy 1983: 119. Györffy rámutat arra, hogy Gizella bátyja, II. Henrik szintén kérte védőszentjei – Móric és Márton – segítségét a csatái előtt. Márton Szent István általi tisztelete talán sógora példájának is betudható, bár a pannóniai Savariában született Márton, nem csak a frank birodalom szentjének, hanem a korabeli keresztény magyarság egyik legfőbb patrónusának is számított.

138 Györffy kétségbe vonja a *Kisebbik legendá*ban szereplő ama kitételt, miszerint a keresztény

legendája őrizte meg, bár e források a részletekről sajnálatos módon alig ejtenek szót. Ami Veszprém alatt történt, mindenesetre törvényszerű volt: István modernebb serege győzött a somogyi vezér keleti, nomád taktikával élő, könnyűfegyverzetű csapatai felett.

Hogy Veszprém közelében egy jelentős összecsapásra került sor István és Koppány hadai között, az e fenti két – egymástól független – forrás alapján szinte bizonyos.[139] Az azonban messzemenően nem, hogy a veszprémi csata volt-e a döntő ütközet, hiszen a bényi hagyományok és Gerbert püspök feljegyzése is hosszú hónapokig, legalább fél évig elhúzódó háborúra utal. A *Képes Krónika* egy helyütt, a nyugati jövevény nemzetségeket száma véve, a Vecellin nemzetségről szólva arról ad hírt, hogy a pogány vezért törzsi székhelyén érte a halál: „Lejött Bajorországból Vencellin is, a wasserburgi, aki Szent Istvánnal *Somogyban* [Kiemelés: M. Z.] megölte Koppány vezért; ama napon ugyanis ő volt a sereg kapitánya".[140] Amennyiben Koppány nem esett el az észak-dunántúli küzdelmekben, a somogyi vezér utóvédharcainak megnő a valószínűsége, legyen az egy újabb – somogyi – vesztes ütközet,[141] avagy olyan somogyvári várostrom, melyeknek emlékezetét a regionális folklórhagyomány őrizte meg.

hadak Szent György vértanú zászlai alatt hadakoztak, kompilációnak, a Gellért-legenda hatásának (lásd Csanád-monda) tudva be azt (Györffy 1970a: 6.). Véleményünk szerint azonban nem csupán Veszprém közelsége és a város ősi Szent György-temploma indokolja a vértanú jelképes segítségül hívását, hanem – harcos szent lévén – az ütközet maga is, és nem utolsó sorban István vonzódása a kora keresztény katonaszent alakja iránt.

139 Közvetve pedig a sólyi Szent István-korabeli templom alapítási hagyománya (Györffy 1983: 119.): múltba vesző helyi tradíció szerint ott volt a *Képes Krónika* és a *Kisebbik legenda* által említett ütközet. Újabb keletkezésű és tudatos kultuszformálást tükröz a Veszprémhez szintén közeli Királyszentistvánon meghonosodott hagyomány (Pilipkó 2017: 578–604.).

140 *Képes Krónika*, 40. fejezet: *Képes Krónika*, 1978: 63.; *Az államalapítás korának írott forrásai*, 1999: 364.

141 Szabados György is felveti, hogy van némi logikai ellentmondás a krónika ama feljegyzésében, hogy Veszprém alól a szomszédos Veszprémbe üzentek a felnégyelt Koppány egyik testcsonkjának küldésével (Szabados 2018: 80.).

A megtorlás

A *Képes Krónika* beszámol arról, hogy a pogány vezér holttestét példás büntetés gyanánt négyfelé vágták, és a testcsonkokat az ország négy pontjára – Esztergomba, Veszprémbe, Győrbe és Erdélybe – küldték szét. Koppány büntetése sok hasonlóságot mutat a Károly Róbert életére törő Zách Felicián esetével. Mint feljegyezték, a sértett nemesúr 1330-ban Visegrádon sikertelen merényletet kísérelt meg a király és családja ellen, és akit a testőrség ott helyben felkoncolt, majd „fejét Budára küldték, kezét és lábát más városokba" – elrettentésül. Erdélyi László azon véleményének adott hangot, hogy a jelzett merénylettel közel egy időben összeállított *Képes Krónika* Koppányról szóló fejezetébe az egykorú események kapcsán utólagosan került be az említett passzus,[142] de e feltevés nyilvánvalóan elvethető.

Kristó Gyula, aki egész tanulmányt szentelt Koppány felnégyelésének, egy ősi analógiára hívta fel a figyelmet: a volgai bolgárok X. századi jogszokása szerint a paráználkodó büntetése felnégyelés és a felnégyelt részek kifüggesztése volt. Ibn Fadlan arab utazó, aki 922-ben a volgai bolgárok földjén járt, ekképpen jegyezte fel a kegyetlen gyakorlatot: „Ha valaki közülük fajtalanságot követett el, akkor ők számára – bárki legyen is az – négy karót vernek a földbe, odakötözik kezét és lábát, és fejszével széthasítják őt [a törzsét] a tarkótól az ágyékig. Ugyanúgy bánnak a [vétkes] asszonnyal. Azután a férfi vagy nő minden darabját egy póznára akasztják fel."[143]

Mint szó volt már róla, a *Biblia* a levirátust paráznaságnak tekintette, abban az esetben, ha az elhunytnak maradt fiú utóda, tehát Koppány egyik fő bűnének keresztény és mohamedán megítélése, ha nem is azonos értelmezéssel, végső soron egybeesett, és a jelek szerint a büntetés módja is mint keleti elem őrződött meg a magyarság X. századi igazságszolgáltatásában. Mindazonáltal úgy véljük, hogy e jogszokás a X. század végén már csak a Kárpát-medence néhány

142 Erdélyi é. n. 49.
143 Zeki Validi Togan, 1939: 66. (Kristó Gyula fordítása.).

törökös kultúrájú törzse körében volt ismert, és bizonyára ezek közé tartozott az erdélyi Gyula nemzetsége is Gyula két lányának török nevei alapján.[144]

Györffy György szerint a kegyetlen büntetés hátterében egy „családi háromszög" tételezhető fel (Koppány – István – Sarolt), amelyben Géza özvegye volt a sértett fél és a későbbi események fő mozgatója,[145] ugyanis a somogyi vezér Sarolt fiának az életére tört, őt magát pedig asszonyai egyikévé akarta „lealacsonyítani". A fejedelemasszony szépségén kívül a kortársak beszámolói főként annak indulatos, ellentmondást nem tűrő természetéről szólnak. Thietmar merseburgi püspök írta, hogy a Beleknegini nevet viselő[146] „szép úrasszony pedig mértéktelenül ivott, és katona módjára ülve meg a lovat, egy embert hirtelen haragjának túlzott hevességében megölt".[147]

Részben e férfias, karakteres jellemvonásokon alapul az a Györffyével merőben ellentétes elmélet, miszerint Saroltnak nem volt ellenére a Koppánnyal kötendő frigy, lévén, hogy Géza már korábban – a lengyel Adelhaiddel kötendő házasság miatt – 986 táján eltaszította magától az erdélyi Gyula lányát, aki családjának udvarába vonult vissza, azonban 997-ben a szeniorátius és levirátus ősi hagyománya alapján újra nászra léphetett Koppánnyal, és ezáltal mind maga, mind pedig apai nemzetsége hatalmi pozícióját és befolyását megújíthatta volna.[148] Vajay szerint részben e „pártfordulás" magyarázza azt, hogy miért fordult Szent István fegyverrel mindjárt megkoronázását követően anyai nagybátyja ellen.[149]

144 Sarolt/Sarold nevének jelentése fehér menyét, Karold húgának neve pedig a fekete menyét szóból származik.

145 Györffy 1983. 119–120.

146 Thietmar feljegyzésének hitelességét alátámasztja Saroltnak magyar történeti adatokban is fennmaradt neve (fehér menyét = fehér királyné). Vö. Hóman 1938: 100.

147 Közli: *Az államalapítás korának írott forrásai*, 1999. 113. (Thoroczkay Gábor fordítása.)

148 Vajay 1967: 75–76.

149 Vajay 1967: 76. Bár nem foglalt állást Vajay elmélete mellett, Szabados György is felhívja arra a figyelmet, hogy az 1003-ban vezetett erdélyi hadjáratból következtetve lehetséges némi összefüggés Sarolt Koppány általi feleségül-kérése és a somogyi vezér, valamint a Thietmar püspök által Prokujnak mondott Gyula (Gyuláék?) 997. évi érdekazonossága, illetve szövetsége között, ugyanis az erdélyi Gyulák, akik a Magyar Nagyfejedelemségen belül az uralkodó utáni második legmagasabb rangot viselték (lásd a gyula méltóságnevet) csakis Sarolt révén őrizhették volna meg korábbi politikai befolyásukat (Szabados 2011: 273.; Szabados 2018b: 78., 80.).

Querfurti Brúnó ugyancsak kemény, uralkodásra termett asszonyként mutatta be Saroltot, aki férje élete végén már maga kormányozta az országot. S ha ez igaz, a politikai befolyása fia trónra kerülése után is megmaradt.[150] A kora középkori források szerint István maga is örökölte szülei kemény jellemvonásait,[151] melyeken azonban keresztény szellemben történt neveltetése és lelkialkata feltehetőleg tompított, s melyeket kanonizációja és középkori kultusza fokozatosan kitörölt az emlékezetből. A trónjára törő Vazul sorsa azonban több mint beszédes. Az István *Kisebbik legendájá*ban szereplő hatvan besenyő története szintén a keménykezű király képét villantja fel: az uralkodó az országba érkező besenyőket kifosztó katonáit felakasztatja. Laskai Osvát, a XV. század végén egyik prédikációjában – a bibliai analógia alapján – arról tett említést, hogy István az egyik udvarbíráját hamis ítéletmondás miatt elevenen megnyúzatta, Anonymus a besenyő Tonuzoba elevenen történő eltemetését pedig szintén első királyunk ítéleteként mesélte el. Az idősödő István által uralkodásra alkalmatlanná tett Vazul sorsa pedig lényegében Koppányéra emlékeztet.[152] Ugyanakkor viszont ott állnak mindezzel szemben az *Intelmek* humánus, bensőséges sorai, illetve Thietmar elejtett megjegyzése, aki Istvánnak az erdélyi Gyula ellen vívott hadjáratáról szólván, őszinte ámulatának adott hangot: „Sohasem hallottam még másról, aki ennyire kímélte volna a legyőzötteket".[153] Tudniillik, hogy az ellene fellázadt és elfogott nagybátyját annak külföldre menekült felesége után engedte.

A történeti irodalomban megoszlanak a vélemények a felnégyelés és testküldés konkrét politikai okait illetően.[154] A kutatók többsége sokáig úgy vélte, hogy a testcsonkoknak az ország négy fontos központjába való szétküldése elrettentésül szolgált,[155] s még Györffy György is arra az álláspontra jutott, hogy

150 Bármint volt is, Sarolt 997 után már nem szerepel az írott forrásokban, amelynek azonban csak egyik lehetséges oka a Vajay Szabolcs által megfogalmazott kegyvesztettség.

151 Szabados 2011: 269–270. Ezt a keményebb arcélt igazolják az István által hozott törvények is.

152 A történelmi hasonlóságot emeli ki, Vazult a Szent István uralkodása alatt is továbbélő pogány ideológia fő képviselőjeként aposztrofálva: Piti 2000: 448–450.

153 *Az államalapítás korának írott forrásai*, 1999: 112.

154 Szabados 2011: 272–274.

155 Pauler 1893: I. 35. 8. jegyzet; Marczali 1895: 236.; Balogh 1913: 848.; Hóman 1935: I.

mindez „intés lehetett azok számára, akik a törvényes rend ellen lázadtak vagy a felkelőkkel szimpatizáltak.[156] Más irányból közelítette meg a kérdést Kulcsár Péter, aki úgy vélte, hogy éppen ellenkezőleg: népe megnyugtatása végett cselekedett így. Mint írja: „István a győzelmi jelvényeket nem fenyegetésül küldte szét az ország különböző sarkaiba. Hanem éppen ellenkezőleg, megnyugtatásul: azt akarta vele jelképezni, hogy a hatalom új birtokosainak nem kell többé félniök a régi rend visszatértétől."[157] Kulcsár elméletét utóbb Szegfű László és Kristó Gyula is osztotta,[158] míg Petrovics László és Szabados György e szimbolikus üzenet kettős természetére hívta fel a figyelmet.[159] Utóbb említettek szerint egyformán szolgálhatott intésként és megnyugtatásként a testcsonkok szétküldése, hiszen a négy vár közül három a Dunántúlon található, márpedig, mint láttuk, ezt a területet érintette Koppány felkelése. A rendelkezésre álló adatok alapján nem tudható, hogy István nagybátyja részt vett-e a Koppány elleni hadműveletekben, az erdélyi vezér önállósulási törekvéseit azonban az ifjú nagyfejedelem már akkor sem nézhette jó szemmel, és a győzelmi „jelvény" negyedik részét azért küldte éppen az ő udvarába, mint ahogy az sem véletlen, hogy az ifjú király első államszervező hadjáratát éppen ide vezette. Kristó még azt a véleményt is megfogalmazta, hogy István és Gyula (illetve az Anonymus által említett kisebbik Gyula és fiai)[160] között a fő konfliktusforrást, a casus bellit éppen ez a gesztus jelentette, hiszen István máris úgy viselkedett, mintha Erdély az övé lenne.[161]

Más közelítésben viszont a Veszprém–Győr–Esztergom háromszög kirajzolja azt a területet, melyet István 997-ben biztosan bírt, és ahol a hatalmát valóban érvényesíthette, Erdély pedig az anyai rokonság révén mint természetes szövetséges jöhetett szóba. Szegfű László még azt is elképzelhetőnek tartotta,

177.; Ferdinándy 1938: 247.

156 Györffy 1970b: 121. 9. jegyzet.

157 Kulcsár 1958: 37.

158 Szegfű 1972: 9. 34. jegyzet; Kristó 1982: 962–963.

159 Petrovics 1988: 70.; Szabados 2011: 272.

160 Anonymus 24. és 27. fejezet: *Az államalapítás korának írott forrásai*, 1999: 358–359.

161 Kristó Gyula, 1982. 963. Hasonló álláspontot foglalt el: Szabó 1869: 425–426.; Vajay 1967. 76.; Piti 2000. 442.

hogy a győzelmi trófeává szabdalt vezér egyik darabját maga Gyula vitte magával a hadjáratról hazatérve.[162]

A fentieken túl nyilván az is motiválta István (Sarolt) döntését, hogy a X. század végén az említett települések rangos, fontos helyek, sőt kivétel nélkül egyházmegyei központok voltak. Ebben a megvilágításban értelmezhető Pauler Gyula megjegyzése, miszerint a *Képes Krónika* a kitűzés kapcsán nem említi Székesfehérvárt, tehát a híradás hitelt érdemlőnek tűnik, ugyanis Fehérvár csak István uralkodásának második felétől emelkedett országos rangra.[163] Pauler figyelmét azonban elkerülte, hogy a *Képes Krónika* Keán legyőzése kapcsán (1003) a Szent István alapította Szűz Mária-bazilikát már létezőnek mondja.[164]

Többen megkérdőjelezték ellenben a német területekkel való kapcsolattartás szempontjából jelentős Győrnek ilyen értelemben való szerepeltetését. Szegfű László egyenesen azt vetette fel, hogy a fejedelem nem Győrbe, hanem valószínűleg Diósgyőrbe, a vele szövetséges kabarok szállásterületére küldte győzelmi híradásként Koppány testének negyedik darabját,[165] elméletét azonban nem sikerült tényszerű adatokkal alátámasztania.

A győzelmet a jelek szerint széles körű megtorlás követte. A fejedelmi sereg Veszprém alól Koppány törzsi területei ellen vonult, és a kereszténység felvételére kényszerítette Somogy népét, akik pedig ragaszkodtak őseik hitéhez, azokat szabadságuktól megfosztva szolgaságra vetette. Nyilván ez lett a sorsuk a csatában elfogott, Koppánnyal együtt harcoló szabadoknak is. A pannonhalmi monostor kiváltságlevele szerint az apátság a fejedelem fogadalmához híven elnyerte Somogy tizedeit. István *Kisebbik legendája* egy további büntetést is megemlített, Györffy György azonban a közelmúltban meggyőzően bizonyította, hogy a legendának a gyermektizedre vonatkozó kitétele (ti. hogy minden tizedik gyermek egyházi szolgálatba álljon) utólagos kompiláció.[166]

162 Szegfű László, 1972: 9.
163 Pauler Gyula, 1893: I. 500. 51. jegyzet.
164 *Képes Krónika*, 66. fejezet: *Képes Krónika*, 1978: 74.; *Az államalapítás korának írott forrásai*, 1999: 373.
165 Szegfű 1972: 9.
166 Györffy 1970a: 7.

A megtorlás azonban így is igen kemény lehetett, és egyformán sújtotta a fejedelmi hatalom ellen szegülő közrendűeket és előkelőket. Mint azt a *Képes Krónika* a Hont-Pázmány nemzetség őseiről szólván megjegyzi: „Az ő tanácsukkal és segítségükkel kerekedett a király a magyarok fölé; és juttatott csúf szolgaságra sok magyar nemest, akik Koppány vezérhez húztak, a keresztséget és a hitet megvetve."[167]

Somogy megszállása és az új birtokosok

Koppány területeinek megszállása a győzedelmes csapatok és a környékbeli „határőrtelepek" részvételével bizonyára néhány hónap alatt végbement. Somogy 997–1002 között kimutathatóan királyi kézen volt, dézsmáját pedig eleinte a veszprémi püspök szedte. 1002-ben István a részben már felépült pannonhalmi apátságnak adta a somogyi terület tizedeit, a veszprémi Szent Mihály-egyházat pedig Kortó nevű birtokával és annak minden tartozékával kárpótolta.[168] Koppány vára 997 után ispánsági vár, Somogy megye központja lett. Az első plébánia az ispáni vár mellett, a várjobbágyok védelme alatt létesült, és egyes vélemények szerint István a veszprémi mintájára hamarosan Somogyvárott is alapított egyházat Szent György tiszteletére.[169]

Somogy megszállásában és pacifikálásában a döntő szerepet ugyanazok a katonai segédnépek játszották, amelyek a megelőző években-évtizedekben a koppányi uradalom blokádjában is részt vettek. Ez az akció nem kevésbé volt átgondolt és tudatos, mint a Géza korabeli: a fennmaradt helynevek, településnevek tervszerű telepítés nyomait mutatják. Főként a Balaton déli partvonala mentén, a zalai kijárónál, a tolnai udvarház közelében és Somogy-

167 *Képes Krónika*, 41. fejezet: *Képes Krónika*, 1978. 64.; *Az államalapítás korának írott forrásai*, 1999: 365. 1978: 64.

168 A birtokadományozást II. Paschalis (Paszkál) pápa Szent István oklevelére való hivatkozással meg is erősítette (Györffy 1970a: 10–11.).

169 Magyar 1971: 21.

vár környékén sűrűsödtek meg a telepek, de elszórtan a megye egész területén létesültek ilyen „őrzőpontok" (főként a berény és besenyő népelemek részvételével történt a terület megszállása). Magyar Kálmán kimutatta, hogy Somogy területén tizenkét helynévben szerepel a besenyő népnév; zömmel Somogyvár és a Balaton között, továbbá a megye déli részébe vezető utak mentén léteztek telepeik.[170] A berények szintén leginkább Somogy északnyugati, illetve keleti részét szállták meg, és láncolatuk közé egyes helyeken alig néhány őshonos település ékelődött be.

Két Berény a somogyvári völgyben a várba vezető utat őrizte, míg távolabb Iharosberény az Itália felé tartó hadiutat zárta el. Balatonberény körül Oszlár, Keszi, Kér, Örs és Besenyő telepek tűnnek fel, míg Tolnába menet, Szentgáloskér mellett Berény, Oszlár és Örs törzsbeli falvak összpontosultak. Györffy György kimutatása szerint a már említett 12 besenyő településen kívül 11 kabar (6 Berény, 3 Örs, 2 Oszlár), 5 magyar törzsbeli (4 Kér és 1 Keszi), továbbá 3 Ság törzshöz tartozó, illetve 1–1 nándor (bolgár) és varég katonai telep létesült Koppány uradalmának területén,[171] mely lista az időközben felszínre került adatok alapján tovább bővíthető. Az is szembetűnő, hogy az említett települések Somogyvárt észak és kelet felől szinte teljesen körbeveszik. Aligha lehet véletlen, hogy a Kupavárral szemközt fekvő Öreglakot Őrlak névalakban is emlegették, és miként a Magyari, Akcs, Kölked elnevezések mutatják, környékén lovas jobbágyok éltek. A vár tágabb környezetében felbukkanó Ság, Varsány, Berény, Lándor, Kér, Tóti és Berény településnevek pedig csakis a már több ízben említett szervezett telepítés keretében értelmezhetők.[172]

Somogy megszállása kapcsán Kristó vitatja azt a felfogást, hogy 997 után az egész Dunántúl, a Duna fejedelmi partvonala, a nyitrai és bihari dukátus István

170 Magyar 1971: 16. Magyar Kálmán a Somogyban oly gyakori Szent György-egyházak és besenyő telepek között szoros kapcsolatot tételezve fel (említve például Balatonszentgyörgy és Pusztaszentgyörgy középkori névalakját: Besenyőszentgyörgy), arra következtet, hogy a dunántúli besenyők valószínűleg bizánci rítusú keresztények voltak, és harcos, szilaj életformájuk miatt különösen élő volt a körükben a keleti katonaszent kultusza. A Somogy területén nagy súllyal jelen lévő bizánci hatást mutatják a vidék Kozma és Damján tiszteletére szentelt templomai is.

171 Györffy 1970a: 21.

172 Magyar 1992: 16.

birtokába jutott volna,[173] de mint láttuk, e területek nagy részét már Géza is birtokolta, s a kétélű kardos leletek megközelítőleg pontosan kirajzolják uralmának az írott forrásokban nem említett határait. Biztonsággal megállapítható, hogy Géza ténylegesen vagy névlegesen, illetve rokoni kapcsolatok révén a Kárpát-medence nagy részére kiterjesztette a hatalmát, az más kérdés, hogy a Szerémségen kívül már ekkortájt is a Dunántúl volt a legfejlettebb régió a Kárpát-medencében, a német területekhez is ez feküdt legközelebb – maga után vonva azt a következtetést, hogy főként az ott történtekre irányult az utókor figyelme. Igazából ama tény sem fogadható el ellenérvként, hogy István viszonylag későn, csak 1009-ben alapította meg a pécsi püspökséget, hiszen éppen a szomszédos Somogy – és nem egyéb területek – pacifikálása volt nagy feladat, másrészt pedig az egész országra kiterjedő vármegye- és egyházszervezés nagy munkája közepette nem tudható, hogy a megelőző tíz-tizenkét évben éppen mire jutott és mire nem elegendő idő.

A helyneveken kívül az írott forrásokból is kitűnik, hogy a győzelmet követő birtokadományozásokból kivált az István seregét vezérlő német vendégek részesültek. Ami bizonyára így is történt, bár „előretörésük" azért volt ilyen látványos, mert a törzsökös nemzetségekhez képest mint új birtokosok nyilván a nulláról indultak. Szembetűnő az a figyelem, amellyel a későbbi krónikák a nyugati jövevény nemzetségek felé fordultak (*Képes Krónika*, Ákos mester, Kézai Simon), mintegy lajstromba foglalva, advena-névsorba szerkesztve tagjaikat, alapítóikat.

A Koppány leverésekor döntő érdemeket szerzett nemzetségek ősei között kitüntetett figyelem illette meg az istváni sereg parancsnokát, a Koppányt párviadalban legyőző Vecellint. Éppen ez a hangsúlyos szerepeltetés veti fel azt a gyanút, hogy személyét, tetteit illetően a leszármazottak kegyes csúsztatásáról van-e részben szó. Leginkább a pannonhalmi monostor kiváltságlevele erősíti ezt a gyanút, amelyben a jövedelemátadás írásba foglalásakor megemlítették a tanúként jelen lévő főurak nevét is. Köztük a Koppány-ellenes harcokban kiemelkedő érdemeket szerzett vendégekét: „Astantibus ducibus, videlicet

173 Kristó 1982: 965.

Poznano, Cuntio, Orhio". Az interpolációkkal tarkított oklevél hitelességét támaszthatja alá a Poznano, Cuntio névhasználat (később mindig Hontpázmány a sorrend, már a *Képes Krónikában* is), ám Domonkos érsek nyilvánvalóan célzatos szerepeltetésén kívül kétségeket vet fel a három német vendég titulusa is, ugyanis a későbbiekben nem mint duxok (hercegek), hanem mint comesek (ispánok) szerepelnek a szövegben. Györffy György e kancellária gyakorlatot azzal próbálta magyarázni, hogy a három német lovag a három dukátus élén állt, amit a helynevekből kikövetkeztetett birtokviszonyokkal igyekezett alátámasztani.[174] Véleményünk szerint inkább csak arról lehet szó, hogy az oklevelet megfogalmazó írástudó a német lovagokat ekképpen igyekezett megkülönböztetni a honi nemesektől. Az azonban kétségtelennek tűnik, hogy az említett hospesek az adott dukátusok területén kaptak birtokot, bizonyára az ispáni méltósággal egyetemben.

Nem szerepel ellenben a pannonhalmi monostor kiváltságlevelében Vecellin, a seregvezér neve, és társaitól eltérően a honi helynévanyag sem őrizte meg oly markánsan az emlékezetét. További kérdést vet fel, hogy a tőle származó nemzetség nem róla, hanem a fiáról vette a nevét. A krónika a Géza alatt Magyarországra jött sváb lovagoktól eltérően bajorként, az Inn folyó melletti Wasserburgból jött vendégként mutatja be Vecellint, és címei között a princeps, ductor (a sereg vezére), comes, illetve sváb hospes egyaránt szerepel – továbbra is kétséget hagyva valódi kiléte felől. Karácsonyi János – megjegyezve, hogy e név a németek körében akkortájt igen gyakori volt – egy Vecellin nevű nemesre hívta fel a figyelmet, aki 991–999 között a mai Chemnic környékét igazgatta, majd 1016 táján isztriai gróf volt.[175] A Koppány-ellenes háborúban feltűnő Vecellin seregvezéri rangja és későbbi feltűnése akár arra a következtetésre is feljogosíthatna, hogy a két személy valójában ugyanaz, és szerepe afféle a kereszt jegyében vállalt szolgálatként is felfogható – nyitva maradna azonban továbbra is az a kérdés, hogy akkor miért szerepel mégis egy István-kori nemzetség családi hagyományaiban, és még inkább – ha szórványosan is – a magyarországi helynévanyagban.

174 Györffy 1970a: 12. Elmélete szerint Hont fia, Bény a nyitrai, Pázmány a bihari, Orci a somogyi dukátus élére került.

175 Karácsonyi 1926: 10.

A *Képes Krónika* a Koppány feletti győzelem elbeszélése végén – miután közli, hogy Vecellin ölte meg Koppány vezért – levezeti az illető német vendég későbbi genealógiáját:[176] „Az említett Vencellin pedig Rádit nemzette, Rádi pedig Miskát nemzette, Moska pedig Koppányt és Mártont nemzette" („Vencellinus genuit Radi, Radi vero genuit Misca, Misca vero genuit Cupan et Martinum").[177]

Mint Bogyay Tamás írja: „Vecelin vezető és döntő szerepe a Koppány elleni csatában igen kétséges, ugyanis leszármazottainak, a Rád nemzetségnek a története inkább arra enged következtetni, hogy csak a családi hagyomány tette meg őt az egész háború legendás hősének."[178] Györffy György, aki már korábban felvetette annak a lehetőségét, hogy Hont és Pázmány vezette a fejedelmi sereget, míg Vecellin csak egy jeles vitéz volt, a jelzett családi hagyomány kitalálását és írásba foglalását Vecellin dédunokájának, Koppánynak tulajdonítja, aki szerinte azonos lehet az 1091-ben e néven feltűnő királyi káplánnal, és aki mint püspök 1099-ben csatában esett el, és akit a jeles történész a ma ismert krónikaváltozat szerzőjének tart.[179]

Bárki végzett is a lázadó vezérrel, és bármi volt is a rangja a fejedelmi seregben, a Koppány elleni harcokban Vecellinnek nem lebecsülendő érdemei lehetettek, ugyanis Somogyvár közelében részesült birtokadományban, és bizonyára a dédunokája sem véletlenül viselte a Koppány nevet. E somogyi birtok a Vecellin fiáról elnevezett Rád falu volt,[180] amely a későbbiekben is a Rád nemzetség törzsbirtoka maradt.[181] Vecellin történeti szerepére a legékesebb bizonyíték az a négy településnév, amely a családós nevét viseli, és melyek mint nyári és téli szállások (két Rád) a nevét viselő udvarhelyek párjaként tűnnek fel. Az egyik a Szabolcs vára mellett, a Nyírség szélén található (Gáva)Vencsellő és a tőle harminc

176 A *Képes Krónika* ezen részletét a későbbi krónikák is szó szerint megismétlik.

177 *Képes Krónika*, 64. fejezet: *Képes Krónika*, 1978. 73. (Geréb László fordítása); *Az államalapítás korának írott forrásai*, 1999. 371.

178 Bogyay 1976: 19.

179 Györffy 1970a: 8.

180 Csánki 1894: II. 637. Először 1229-ben tűnik fel az oklevelekben.

181 Az elpusztult falu ma Látrán-Rádpuszta környékén keresendő. Jelzés értékű, hogy a Rád nemzetség első ismert tagja a Chund (Hont) nevet viselte.

kilométerre fekvő (Újdomb)Rád, melyek közül az előbbi a téli, az utóbbi a nyári szállás lehetett.[182] Ipoly menti szállásváltó útvonallal Nógrád megyei birtokot jelez a Vác melletti, egymással szomszédos Rád és Penc, valamint a Losonchoz közel fekvő Pinc falu és a vele szomszédos Veselény puszta[183] – melyek közül a Duna melletti birtoktömb téli, míg az északi gyepűvonalnál kapott birtok nyári szállás lehetett. Györffy György hasonló szállásváltó útvonalakat Pázmány és Orci esetében is kimutatott, arra a következtetésre jutva, hogy a német lovagok a pogány magyar főemberek elkobzott nyári és téli szállásait kapták adományul.[184] Györffy elmélete ellen szól, hogy a nevezett birtokok – a somogyi/tolnai példákat leszámítva – fejedelmi birtokokon (Székesfehérvár környékén, a nyitrai dukátus keleti szélén, a bihari dukátusban és Szabolcs királyi vár közelében) találhatók. Feltéve, hogy e szállásváltó életmód inkább magyar, mint német szokás volt (tehát valóban korábbi magyar birtokosokkal számolva), vagy arról lehet szó, hogy Koppány felkelése országos kiterjedésű (Biharban, a Nyírségben, a Felföldön is lobot vető) mozgalom volt, vagy – és ezt tartjuk valószínűbbnek – még a korábbi évtizedek belháborúi során kerültek Géza fejedelem kezére.

A *Képes Krónika* (és a későbbi krónikák) advena-névsorában olvasható, hogy Vecellintől a tekintélyes Ják (valójában Rád) nemzetség eredt, amely a XIII. századra a Dunántúl legvagyonosabb birtokosai közé tartozott. Már Mályusz Elemér észrevette azonban, hogy ez esetben utólagos betoldásról van szó, amely véleménye szerint az V. István kori geszta szerzőjének, Ákos mesternek tulajdonítható.[185] Utóbb Györffy meggyőzően bizonyította, hogy egyrészt valóban interpoláció, amely sem családtörténeti, sem helytörténeti szempontból nem állja meg a helyét, másrészt pedig a Jákok és a Vecellintől származó Rád nemzetség között rokoni kapcsolatok sem mutathatók ki.[186]

182 Itt jegyzendő meg, hogy a Gávavencsellő közelében, a folyó túlpartján található Tiszakarád, illetve a somogyi Rádpusztától délre fekvő Karád minden bizonnyal nem Vecellin fiának nevét őrzi; azokban inkább a török kara (fekete) szóból képzett személy- vagy törzsnevet tételezhetünk fel.

183 Györffy 1970a: 22., 29.

184 Györffy 1970a: 29.

185 Mályusz 1971: 74–75.

186 Györffy 1970a: 14.

Vecellin utódaihoz hasonlóan országos rangra emelkedett Hont és Pázmány is, a Koppány-ellenes harcok név szerint említett testvérpárja. A *Képes Krónika* ezen része csak arról tesz említést, hogy a két főembert (princeps) István személyes védelmére rendelték, azonban ugyanott az advena-névsor részletesen beszámol a szolgálataikról (Istvánt a Garam folyó mellett ők övezték fel „német módra készült" karddal; még Géza fejedelem alatt jöttek be az országba, és annak háborúiban is nagy érdemeket szereztek; István az ő tanácsuk révén kerekedett a lázadók fölé, és cserébe „bőséges, nagy örökséggel gazdagította az ispánokat").[187]

Kézai Simon egy további epizóddal színesítette a fentieket: „Ezután jöve Hont és Páznán két egy testvér, svábföldi eredetű páncélos vitéz. Ezek ugyan is vitézeikkel Magyarországon át utazva túl a tengerre igyekeznek vala, de Gyeics vezér által letartva utóbb szent István királyt a Garan vizébe német módra vitézi karddal övezték."[188]

E motívum azonban – amellett, hogy erősen emlékeztet a Szent Gellért-legenda hasonló kitételére[189] – azért sem állja meg a helyét, mert mint tudjuk, István csak 1018-ban, Bulgária legyőzése után nyitotta meg a zarándokút Magyarországon átvezető részét, a lovagok Szentföldre áramlása pedig még később, a keresztes hadjáratok korára tehető.

Annál inkább hiteles lehet a krónika Hont és Pázmány fejedelemi testőrségére vonatkozó részlete. Európa keleti felén és Bizáncban ugyanis általános szokás volt az uralkodó személyes védelmére idegeneket alkalmazni, akik teljesen az uruktól függtek, és éppen ezért feltétlen odaadással szolgálták őt.[190] A Koppány-felkelés idején – amikor a pártválasztásban érzelmi okok, korábbi személyes sérelmek is szerepet játszhattak – a fiatal keresztény fejedelemnek is minden oka megvolt arra, hogy személyes védelmére a megbízhatóbbnak tartott német lovagokat alkalmazza.

Ha megvizsgáljuk Hont és Pázmány, illetve utódaik, a Hontpázmány nemzetség (de genere Huntpaznan) birtokviszonyait, szembetűnővé válik, hogy

187 *Képes Krónika*, 41. fejezet: *Képes Krónika*, 1978: 63–64.; *Az államalapítás korának írott forrásai*, 1999: 364–365.

188 Kézai 1862: 87.

189 Árpád-kori legendák és intelmek, 1999: 70.

190 Bogyay 1976: 19.

főbb szállásaik a Vecellin/Rád nemzetség birtokainak szomszédságában találhatók. Ilyen a Hont-ág törzsbirtokává váló Hont vármegye (Hont várával és a Garam menti Bénnyel), valamint a Pázmány-ág két birtokteste, a bihari dukátus területén a Berettyó/Érmellék vidéki két Pázmány[191] és a Fejér megyei Pázmánd és Pázmándpuszta.[192] Ez utóbbi helynevek egyébként ismét csak arra utalnak, hogy a felkelés leverése után István a saját fejedelmi törzsterületéből adományozott birtokot a híveinek. A bihari dukátus területén a Nagysárrét szélén fekvő Pázmány nyilvánvalóan a téli, míg a Nyírség délkeleti részén fekvő, hasonló nevű település a német lovag nyári szállása lehetett. Fejérben a Duna-parti Pázmánd puszta lehetett a téli szállás, ahonnét tavasszal a Velencei-tó déli partja mentén a Meleghegy alján fekvő Pázmánd falu (1459: Paznan) környékére költözhettek.[193]

A pannonhalmi monostor kiváltságlevelében Hont és Pázmány társaságában feltűnő Orcit Györffy szerint somogyi duxnak, a vármegye első ispánjává tette meg a fejedelem.[194] Hogy Orci nagyon is tevékenyen vett részt Koppány leverésében, azt jelzi az, hogy Vecellinhez hasonlóan Somogyban nyert birtokot (Orci falu Kaposvár mellett), míg téli szállása a Kapos vize mellett lefelé haladva a tolnai királyi vár közelében található Harc falu lett. Utóbb e tolnai település vált a Harc nemzetség központi birtokává is.[195] A Vecellin-utódok névválasztásához hasonlóan beszédes adalék, hogy 1310-ben a nemzetség egyik, Tolna megyében élő tagja a Pázmány nevet viselte („Paulo filio Poznan de genere Horch").[196]

Magyar Kálmán kitűnő megfigyelése, hogy az Árpád-korból ismert öt „őshonos" eredetű nemzetségből négy Somogy megyében is birtokos volt (illetve ott volt elsősorban birtoka). Vecellin és fia, valamint Orci nemzetségén kívül a Héder nemzetség Kaposvár környékén szerzett kiterjedt területeket.[197] Kézai

191 Csánki 1890: I. 523., 654.
192 Csánki 1897: III. 343.; 1890: I. 105.
193 Györffy 1970a: 22., 29.
194 Györffy 1983: 524.
195 Györffy 1970a: 12., 22.
196 Györffy 1970a: 11.
197 Magyar 1992: 14.

a bejött lovagok közül elsőként Fanbergi Tiboldot, a Tibold nemzetség ősét említi, aki Koppány legyőzése után Dél-Somogyban, a Dráva mentén kapott hatalmas birtokot.[198] Nem tudunk azonban semmit a *Képes Krónika* által elsőként említett apuliai Deodatus dél-dunántúli birtoklásáról, igaz, István hagyomány szerinti keresztapja a Koppány-felkelés idején már idős ember lehetett, és egyébként is utódok nélkül halt meg.

Mint azt a *Képes Krónika* is említésre méltónak tartja, az „új elit", a vendég nemzetségek „időnek múltán házasságok révén elkeveredtek a magyarokkal", és idővel szokásaikban, hagyományaikban is magyarrá lettek. Erre jó példa Vecellin már említett dédunokája, aki – alig száz évvel a somogyi vezér halála után – már szintén a Koppány nevet viselte, jelezve, hogy „az ősök által vívott harcot békévé oldotta az emlékezés".[199]

A somogyi vezér feletti diadal országos hatású, sőt mint azt a jövő igazolta, történelmi jelentőségű esemény volt. Stabilizálta István pozícióját, konszolidálva a belpolitikai helyzetet, s megnyitva az utat az egyházszervezet kiépítése, a vármegyeszervezet létrehozása, a keresztény feudális állam megteremtése előtt. Ennek volt első, korántsem csak szimbolikus jele a fiatal nagyfejedelem három évvel későbbi megkoronázása, majd a még létező tartományúri törekvések (Gyula, Keán, Ajtony) fokozatos felszámolása,[200] a feudális törvények megalkotása – az országépítés kiteljesítése. Koppány felkelése és a hívei által kitűzött célok pedig – bár azokat némi szimpátia az utókor által is övezte – megmaradtak egy olyan történelmi zsákutcának, amelynek már nem adott teret a történelem.[201]

198 Fő temetkezőhelyük is Babócsa nemzetségi monostora lett.

199 Kristó 1984: 645.

200 Az erdélyi Gyula és Keán ellen vezetett hadjárat 1003-ban, Ajtony legyőzése pedig 1008-ban (Kristó Gyula szerint 1028 körül) volt.

201 A *Rubicon* folyóirat 2018. évi 10. számában feltett körkérdésre („Mi lett volna, ha Koppány győz?"), Szabados György vázol fel három olyan lehetséges történelmi forgatókönyvet, melyek Koppány nagyfejedelem uralkodása esetén – logikailag – egyaránt bekövetkezhettek volna, és gondolatmenete végén minden esetben oda lyukad ki, hogy jó eséllyel mindhárom esetben végül is ugyanúgy a Vazul-ág került volna hatalomra, ugyanúgy, ahogyan az 1046 végén ténylegesen is bekövetkezett (Szabados 2018: 80.).

KOPPÁNY FELKELÉSE A KÖZÉPKORI SZÖVEGEMLÉKEK TÜKRÉBEN

Szembetűnő az a hol burkolt, hol nyílt szimpátia, amellyel a középkori írott források az Istvánnal szemben elbukott somogyi vezér iránt viseltetnek. Ezt illetően lényegében csak az egyházi használatra készült alkotások (legendák) képeznek kivételt, míg a krónikák feljegyzései érezhetően egyensúlyozni próbálnak az államalapító szent király iránti tisztelet és a tragikus sorsú pogány főúr iránti kegyelet között. Az okokat boncolgatva leginkább arról lehet szó, hogy a krónikás hagyomány általában kedvező színben igyekezett feltüntetni az Árpád-ház királyi, hercegi tagjait, függetlenül azok esetleges negatív szerepétől, ellentmondásos jellemétől (lásd például Salamon megítélését).

A Koppány felkelésével kapcsolatos főbb események zömmel hasonlóképpen szerepelnek a szövegemlékekben. Így Koppány elestét minden krónika megemlíti, a csata helyszínét azonban csak Szent István *Kisebbik legendája*, valamint a *Képes Krónika* adja meg, ez utóbbi forrásmű is csupán a külhoni lovagok advena-névsorának Vecellinről szóló fejezetében, s ott is forráskritikával kezelendő változatban (vagyis, hogy Somogyban ölték meg). A somogyi vezér felnégyelése a *Képes Krónika* és a *Budai Krónika* családjában egyaránt szerepel, és a későbbi források is előszeretettel emlegetik, a vallásos témájú források azonban hallgatnak róla, nem szerepel Kézainál sem, és mindössze röviden említi a *Pozsonyi Krónika*.[202]

A későbbi értelmezéseknek is fő mintájául szolgáló, a mai formájában a XIV. század derekán összeállított, ám a XI. század első felére vonatkozóan az elveszett

202 Jellemzőnek is mondható, ahogy az újkori történetírók egy része (Katona István, Horváth Mihály, Szalay László, Erdélyi László) igyekezett eltussolni István keménynek, kegyetlennek ható vonásait – elsősorban uralkodói nagyvonalúságát, kegyességét hangsúlyozva ki.

ősgeszta/őskrónika szövegére hagyatkozó/abból merítő *Képes Krónika* örökítette meg bizonnyal leginkább hitelt érdemlően a történelmi eseményeket. Az eredeti név- és szóhasználat megtartásával így szerepel a vonatkozó 64. fejezet:

„Szent István király már kora ifjúságában dicső hadat viselt a bátor és hatalmas Cupan vezér ellen. Cupan Kopasz Zyrind fia volt, aki Szent István atyja, Geycha fejedelem életében már hercegséget viselt. Geycha fejedelem halála után Cupan vérfertőző házassággal akarta magához kötni Szent István anyját, Szent Istvánt pedig meg akarta ölni, hogy a hercegséget uralma alá vesse. Ő symigiumi vezér volt. Szent István azonban összehívta főembereit, és Szent Márton hitvalló közbenjárásával az isteni irgalom segítségéért könyörgött. Aztán seregét összegyűjtvén az ellenség ellen indult, a Goron folyó mellett övezték fel először karddal, és itt testőreiül két főembert állított, Huntot és Pazman. Egész seregének fejévé és vezérévé pedig alaman származású vendégét, Vencelinust tette meg. Miután megkezdődött a csata, mindkét oldalon sokáig s vitézül küzdöttek, de az isteni irgalom segítségével Szent István vezér nyert dicsőséges győzelmet. Ebben a csatában Vencelinus ispán megölte Cupan vezért, és Szent István, aki ekkor még vezér volt, kiterjedt földbirtokokkal jutalmazta meg ezért. Cupant pedig Szent István felnégyeltette: egyik részét Strigonium, a másikat Vesprim, a harmadikat Iaurinum kapujához küldte, a negyediket pedig Erdelwbe. Szent István vezér ekkor fogadalmat tett Istennek, és híven teljesítette is: elrendelte, hogy a Cupan vezér tartományaiban lakó nép gyermekeiből, terméséből és barmaiból örökre tizedet fizessen Szent Márton kolostorának."[203]

Maga István király is említést tesz – igaz, csak közvetve, utalásszerűen – Koppány felkeléséről. Egyéni hangú, szerencsésen fennmaradt írásművében, az Imre hercegnek szánt *Intelmek*ben többek között a 997. évi háborúra is utal, gyakori hadviseléseiről szólván: „Nem volt részed hadjáratok fáradalmaiban és különféle népek támadásaiban, melyek között én életem nagy részét eltöltöttem."[204]

203 *Képes Krónika*, 64. fejezet. Közli: *Magyar középkor*, 1995: 20–21. Eredeti latin szöveg: *Scriptores Rerum Hungaricum* I., 1937: 312–314. A krónika vonatkozó részének egyéb fordításai: *Képes Krónika*, 1978: 72–73.; *Az államalapítás korának írott forrásai*, 1999: 369–371.

204 *István király emlékezete*, 1987: 124–125. (Az *Intelmek*et Kurcz Ágnes fordította.)

Az István szentté avatására (1083) készült *Nagyobbik legenda* szövege nyilvánvalóan a Koppány-féle pogánylázadásra utal, amikor a boldog emlékezetű király Szent Márton és Szent György zászlaja alatti győzelmét megörökíti:

„Mikor aztán a pannóniai királyság a boldog ifjú bólintását leste, ő a környező tartományok népeivel kötött békét hűségesen megerősítette, hogy amit elméjében forgatott, a kereszténység zsenge ültetvényében annál bátrabban hajthassa végre. De minden jónak ellensége, az irigységgel és gonoszsággal teljes ördög, hogy Krisztus apródjának szent szándékát szétzilálja, belháborút támasztott ellene; az ő sugallatára vonakodott a pogány nép nyakát a keresztény hit igájába hajtani, s azon mesterkedett, hogy főembereivel együtt kivonja magát uralma alól. Mindezek a dicsőséges kereszt jelének pártfogásával, Isten szülőanyja, az örökszűz Mária érdemeinek oltalmával, Isten kedveltje, Márton főpap és Szent György vértanú zászlaja alatt, vezéreik megölése után csakhamar szolgálatába hajtotta, a keresztség vizében megfürösztötte, és hűséges papok által osztván az üdvösség intelmeit, az egy Istent imádni kényszerítette."[205]

A XI–XII. század fordulóján készült *Kisebbik legenda* az írásművet megrendelő Kálmán király erélyes uralkodásához kívánt Szent István-i példát felmutatni. Szerzőjének nem titkolt célja volt, hogy a nagyobbik legenda ájtatos Szent István-képét az államalapító realisztikusabb, portrészerűbb, uralkodói vonásaival egészítse ki. E vélelmezett szándéknak tudható be, hogy e legendaváltozatban a 997. évi események részletes és eleven leírása olvasható:[206]

„Bizonyos nemesek pedig, kiknek szívében féktelenség és restség fészkelt, látván, hogy kényszerből el kell hagyniuk a megszokottat, ördögi sugallatra elvetették a király meggyőződését, és a korábbi élvezetekre adva ismét lelküket, fegyvert ragadtak ellene. S már pusztították is városait, majorságait irtották, fosztották birtokait, szolganépét gyilkolták, s hogy a többiről szót se ejtsek, már a királyt is bántalmazták. Mikor pedig nem akartak letérni eltévelyedett útjukról,

205 *István király emlékezete*, 1987: 103. (Szilágyi Lóránd fordítása.)

206 E hitelesebb kép érdekében a *Kisebbik legenda* szerzője bizonyára a szájhagyományból is merített: a XI. század végén még élhettek olyan öregek, akik nagyapáik elbeszélése nyomán István uralkodásának első feléről is pontos információkkal rendelkeztek – így a Dunántúlon például Veszprém ostromáról. (A legenda szerzőjét nagy valószínűséggel a Bakony túloldalán emelkedő Pannonhalmi Apátság egyik szerzetesében kereshetjük.)

s dühöngésük nem csillapult, a király bizakodván az örök erényben, seregének sokaságával elindult, hogy úrrá legyen az ellenség veszett dühén. Ezekben a napokban éppen a köznyelven Veszprémnek mondott várost ostromolták, hogy ezt az ő gyalázatára fordítsák: ott tanyáztak le ugyanis, ahol a király szokott megszállni és tartózkodni, hogy könnyebben nyíljon út más erősségek elfoglalásához. Az isteni kegyelemtől vezérelt király rajtuk ütött; ezek hitükben, azok bizony csak fegyverekben bizakodtak, s mindkét részről küzdöttek. Végül, hogy az ellenséget legyőzték, s részint leölték, részint foglyul ejtették és megkötözték, a győztes király híveivel hazavitte a győzelmi jeleket. Ezenfelül birtokaikról – mind a földekről, mind a falvakról – bölcsen rendelkezett, nem úgy, mint egykor Saul, aki legyőzvén Amaleket, az Úr tilalma ellenére a zsákmány javát válogatta ki magának. Mert mindenből semmit sem tartott meg a maga szükségére, hanem elmenvén, Szent Mártonnak szentelte, akinek tiszteletére bazilikát is épített. Őket pedig és utódaikat mind a mai napig az egyház szolgáivá tette. Később főembereinek közbenjárására elhatározta, hogy csak tizedet adjanak abból, amijük van, nehogy szorongattatásukban szétszóródjanak a földről."[207]

A Kálmán király uralkodása végén készült Hartvik püspök-féle legendakompozíció szinte szóról szóra megismétli a *Kisebbik legenda* fenti sorait. További információkkal szolgál ellenben *A Pannonhalmi monostor kiváltságlevelé*nek szövege, amelynek eredeti változata 1002-ben íródott. Az oklevél hitelességét – amelyben István a Szent Márton-monostornak Somogy tizedeit adományozta egyéb kiváltságokkal együtt, és amely a veszprémi egyházmegye jogait csorbította – már 1215-ben kétségbe vonták III. Ince pápa előtt. Kétségtelen, hogy ez az oklevél ma ismert formájában másolatban maradt fenn, és a szövegében több utólagos betoldás, szándékos csúsztatás is felfedezhető, mindazonáltal az okirat egészének a hitelességében még sincs okunk kételkedni. A jelen könyv témájával kapcsolatos szövegrész a felkelés bázisaként szintén Somogyot említi:

„Hisszük és valóban tudjuk, hogy ha az istentiszteletnek átengedett helyeket hatalommal és tisztelettel gyarapítjuk, azt nem csupán az emberi dicséret hirdeti, hanem az isteni jutalom is viszonozza. Ezért Isten szent egyháza és a mi

207 Árpád-kori legendák és intelmek, 2001: 13.; *István király emlékezete*, 1987: 113–114. (Kurcz Ágnes fordítása.) A szövegrész eredetije: *Sriptores Rerum Hungaricum* II., 1938: 395.

valamennyi mostani és jövőbeli hívünk tudja meg, hogy mi Szent Mártonnak a Pannónia feletti hegyen levő monostora – amit még atyánk kezdett el, s amit Isten segítségével mi fejeztünk be lelkünk üdve és királyságunk megszilárdítása érdekében – apátjának, Anasztáz úrnak a közbenjárására, tanácsával és kívánságára a monostornak azt a kiváltságot engedélyeztük, amit a Monte Cassino-i Szent Benedek monostor is birtokol, ugyanis ezen monostor testvéreinek szent imái miatt az előbb írt Anasztáz úr tanácsától és állandó segítségétől felbátorítva győzedelmeskedtünk. Igyekeztem ugyanis az utódok emlékezetének megörökíteni azt a különleges támogatást, amit Boldog Márton érdemei révén gyermekkoromban tapasztaltam. Mivel amidőn a háborúk vihara kitört, s különösen amidőn belháború pusztítása fenyegetett, egy bizonyos, Somogy nevű megye el akart engem űzni az atyai székből, nagy bizonytalanság fogott el: milyen tanácsot adjak háborgó lelkemnek, hová forduljak? Ekkor Pázmány, Hont, Orci vezérek és Domokos érsek úr jelenlétében fogadalmat tettem Szent Mártonnak, hogy ha az ő érdemei révén a belső és külső ellenségek felett győzedelmeskedem, a mondott megye minden dolgából, prédiumából, földjéből, szőlejéből, vetéséből és vámjából a tized és a vendégek bora – amely azok birtokain terem – ne a megyéspüspököt illesse, hanem inkább haladéktalanul ezen monostor apátja alá rendelem a mondott vezérek és számos ispán tanúsága alatt. Midőn pedig elhatározásom után győzelmet arattam, amit lelkemben megfontoltam, hatékony cselekvéssel megvalósítani törekedtem, annál is inkább, mivel e hely kivételével nem voltak püspökségek és apátságok Magyarországon."[208]

Bár közvetlenül nem tartozik e könyv témájához, az említett keményebb Szent István-i vonásokhoz beszédes adalék az az Anonymus által a *Gesta Hungarorum*ban feljegyzett hagyomány, amely noha nyilvánvaló anakronizmus, hiszen még a Géza fejedelem általi erőszakos térítés emlékét őrzi, ám ha a pogánysághoz húzó besenyő vezér nevétől eltekintünk, a történet akár a Koppány bukása utáni megtorlás egyik epizódjaként is megállná a helyét:

„Ugyanekkor a besenyők földjéről jött egy vezéri nemzetségből való vitéz. Neve Tanuzaba volt: Örkénd apja, kitől a Tomaj nemzetség származik. Neki

208 *Az államalapítás korának írott forrásai,* 1999: 38–41. (Kristó Gyula fordítása.)

Taksony vezér lakóföldet a kemeji részeken adott a Tiszáig, ahol Abád-rév van. Ez a Tanuzaba egészen Taksony vezér unokájának, Szent István királynak az idejéig élt. S midőn Boldog István király az élet igéit hirdette, és a magyarokat keresztelte, akkor Tanuzaba, ki hitben hiú volt, keresztény lenni átallott; így hát temetkezett élve feleségével az Abád-révbe, hogy a keresztségben ő meg a felesége ne éljen a Krisztussal örökre. Ám a fia, Örkénd, mint keresztény, Krisztussal él mindörökké."[209]

Különös módon a nemzeti múlt pogány kori eseményeihez oly élénk figyelemmel forduló Kézai Simon egy rövid utaláson („Szent István királyt tehát megkoronázták, s ő, miután Koppány vezért megölte […])[210] és advena-névsorának néhány elejtett megjegyzésén kívül nem szól a 997. év emlékezetes történéseiről. Igaz, IV. László király krónikása a hun előzmények bő taglalása után meglehetősen mostohán bánik az Árpád-korral, s még a Szent László királyról szóló művészi gesztának is csak szűkszavú kivonatát adja.[211]

Ákos mester, budai prépost, az V. István kori geszta szerzője Szent István uralkodásáról szólván a XI. századi krónikaváltozat vonatkozó adatait használta fel, lényegében változatlan formában. Javarészt az Ákos-féle magyar történet összefoglalásának tekinthető az 1330-as években egy minorita szerző által összeállított *Budai Krónika*,[212] illetve annak családja. Ezek a kódexek Koppány lázadását a jelzett ősforrás alapján tárgyalják, ama kiegészítéssel, hogy a Koppány elleni csatában ott volt a győzelem legbiztosabb záloga gyanánt a koronázási palástra is ábrázolt királyi jelvény, Szent Móric vértanúnak, a thébai légió tisztjének lándzsája, amelybe a hagyomány szerint egy Jézus keresztfájáról származó szög volt beleillesztve.

Mint idéztük, a Nagy Lajos király uralkodása idején összeállított *Képes Krónika* Szent Istvánról szóló fejezete szintén a már sokszor említett és idézett

209 Anonymus 1975: 132–133. (Fordította Pais Dezső.) Lásd még: *Az államalapítás korának írott forrásai*, 1999: 359–360.

210 Kézai 1862: 57.

211 Ez minden bizonnyal azért van, mert műve nem eredeti szövegváltozatában, hanem csak kivonatban maradt fenn. Vö. Domanovszky 1906.

212 A minorita szerző művét a XV. századi *Sambucus-kódex* őrizte meg, és miután 1473-ban Budán kinyomtatták, *Budai Krónika* néven vált a magyar historiográfiában ismertté.

szövegvariánst vette át. Természetesen csekély változtatásokkal ez szerepel a *Képes Krónika* családjába tartozó XIV–XV. századi kódexekben is, és Thuróczy János 1488-ban kiadott[213] *Chronica Hungarorum*a is ezt a szöveget vette át – szinte szó szerint.

A humanista Petrus Ransanus ugyanezen évben érkezett Mátyás király bécsi udvarába, felajánlva tollát a magyar király szolgálatára. Magyar történeti kivonatait a királyné buzdítására írta kétéves bécsi tartózkodása alatt. Ransanus munkája fő forrásául egy régebbi krónikaváltozatot használt, de a jelek szerint rendelkezésére állt egy ma már ismeretlen, Árpád-kori szöveg is, amely a fennmaradt krónikáknál bővebben és más szellemben tárgyalta Géza és István korát. Nagy kár, hogy ennek az elveszett krónikának a Koppány-féle felkeléssel foglalkozó részét is csak kivonatolva közölte:

„Abban az időben kellett hadat viselnie [Szent Istvánnak] Cupa somogyi vezér ellen, akinek nagy vagyona és félelmetes hatalma volt. A kezdődő háborúnak jogos oka volt, hogy Cupa megkísérelte Saroltát, az ő anyját feleségül venni, pedig közeli vérrokona volt. Ezt azzal a szándékkal tette, hogy a kárhozatos kapcsolatot felhasználva csel segítségével a még ifjú Istvánt megölje; úgy vélte, hogy miután ez megtörtént, nem marad más hátra, mint a Magyarország feletti hatalom megszerzése. Amint István ezt megtudta, bátran hadat indított ellene, és legyőzte. A megszerzett győzelmet azonban ő maga Szent Márton érdemének tulajdonította, akiről azt mondta, hogy Istennél fő patrónusa, és ezért reméli, hogy annak kérésére Istentől könnyen ki fog eszközölni sok dolgot, amit kér."[214]

Míg Ransanus megelégedett a magyarok történetének vázlatos áttekintésével, kortársa, a szintén itáliai Antonio Bonfini a magyar történelem egészének nagyszabású humanista feldolgozására vállalkozott. Hatalmas művét (*A magyar történelem tizedei*) 1484–1496 között írta, és Szent István korának írásba foglalásakor főként Thuróczy János krónikáját és a Hartvik-féle legendakompozíciót használta. Történeti forrásértéke csak a saját korát elbeszélő részeknél van, a megelőző századok történéseinek elbeszélése ugyanis javarészt a korábbi

213 Ugyanazon évben Brünnben és Augsburgban is megjelent.
214 Ransanus 1985: 116. (Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet fordítása.)

krónikák anyagának átvétele, s fő erénye a vérbő reneszánsz stílusban és szemléletmódban rejlik:

„És mert elsősorban a közjóra fordított gondot, amelyet a környező tartományok nyugton maradása nélkül nem érhetett el, uralmát mindenekelőtt az összes szomszéddal megkötött és megtartott békével biztosította, hogy ha a Krisztus hitének felvétele miatt makacskodó népek vagy főemberek között lázongás támadna, azok külföldről ne remélhessenek segítséget. Attól tartott ugyanis, mint ahogy később történt is, hogy a szkíta lélek nem fogja könnyen elfelejteni a nemzeti rítusokat. Sőt, azt is észlelte, hogy a keresztvízben megfürdöttek közül sokan tisztességből, néhány a király kedvéért vették fel a katolikus vallást, de önszántukból nagyon kevesen. Azt viszont nem tudta elviselni, hogy a kárhozatos bálványimádás az egész népet tönkretegye, ezért föltette magában, hogy vagy elvezeti azt az üdvhozó valláshoz, vagy királyságával együtt életét is elveszíti. Úgy gondolta, hogy az ellenállókkal kissé szigorúbban kell eljárnia, de mert nagyon sokan voltak, akiket erőszak nélkül nem lehetett észre téríteni, sok főúr hatalmas tömeg élén összeesküdött ellene, belháborút kezdett, a többieket visszariasztotta a már bevezetett vallástól, és hogy a szittya vadságból ne engedjenek, eleinte a falvakban dühöngtek szanaszét, pusztították a birtokokat, majd erejük megnövekedvén nekimentek a királyi városoknak, és először is a jeles Veszprém városát támadták meg, amely Pannónia tava mellett fekszik, hogy a királynak nagyobb bosszúságot okozzanak, és növeljék azok merészségét, akik az ő vallásával szemben állnak.

A magyarok évkönyvei azt írják, hogy e lázadás kezdeményezője Kupa volt, a Kopasz Zerénd fia, aki a somogyi földön uralkodott. Ez Géza halála után István anyját bujaságból feleségül akarta venni, hogy e házasság után Istvánt csellel megfossza az életétől, és aztán megszerezze a hatalmat. Mivel napról napra várta az alkalmat vágya beteljesítésére, ebben a forrongásban nem maradhatott nyugton, mert nem részt venni akart a lázadásban, hanem az élére állni annak. A hatalomvágytól elragadva semmibe vette a vallást, a törvényt, emberséget nem ismerve szentet, szentségtelent egyformának tartott, és mert vadsága a szkítákét is meghaladta, buzdította a falvakat, városokat egyaránt, hogy hagyják cserben a király iránti hűséget és ezt a babonát; veszekedett merészséggel az összeesküvés vezetőjének tolta fel magát, vádaskodásokkal árasz-

totta el a királyt, hogy a gyűlölséget növelje el; mindenfelé hirdette, hogy nemzetének apjánál is veszedelmesebb ellensége lesz, hiszen jobban pártfogolja és szereti az idegeneket, mint a sajátjait, megparancsolta, hogy semmisítsék meg Marsot, Herkulest és a nemzeti isteneket, akiknek pártfogása alatt a magyarok dolga oly szépen haladt, mindenütt összetörte szentséges szobraikat, együgyű babonákat akar bevezetni, sőt, a harcias népet nyugalommal és tétlenséggel ellankasztotta, káros békét kötött, holott a magyarok mindig erővel és haddal keresték a kenyerüket.

Miután szinte egész Alsó-Pannóniát fellázította, a király gyalázatára súlyos ostrommal szorította meg Veszprémet. István azonban e nagy felfordulásban sem veszítette el a bátorságát, mert tudta, hogy isteni oltalom alatt áll, hanem gyorsan és okosan megtett mindent, hogy Kupa vakmerőségét megfékezze, egész Magyarországon toborzást tartott, elsősorban pedig az Isten segítségét kérte a mennyből, leginkább az isteni Márton pártfogását, hogy ne hagyja magára az ő Pannóniáját; aztán ünnepélyes fogadalommal felajánlotta az ellenséges zsákmány nagy részét, továbbá alkalmi sereget állított, összeszedte a főembereket, akiket ő és az apja jótéteményekkel a hűségére vont, és semmit sem hanyagolt el, amit a háborúra szükségesnek tartott. Összegyűjtve a sereget, a Garam folyónál veri fel táborát, és az Istennek szent ifjú itt köt először kardot a közjó védelme érdekében. Két, hűségben és hadtudományban kiemelkedő lovaskapitányt nevez ki, egyiküket Hontnak, a másikat Pázmánynak hívták. Azt mondják, ezek nemes származású teutonok és buzgó keresztények voltak, akik Géza uralkodása idején Pannóniába jöttek, és mert békében, háborúban érdemeket szereztek a magyarok előtt, Géza mellett mindig fő helyet tartottak az előkelők között, és őt is, fiát is nagyban támogatták Krisztus hitének terjesztésében. Ezek úgy gondolták, hogy a hittel ellenkezőket szolgaként kell kezelni, nemesek viszont azok legyenek a magyarok közül, akik elsőként szegődnek a vallás mellé. Géza az ő javaslatukra adott ki törvényt. Mellettük a vendégjogon csatlakozott alemann Vecellint teszi meg hadvezérnek, és rá bízza a sereg fővezérletét. Miután mindez rendben megtörténik, hadra kész sereggel megindul Kupa ellen. Amikor pedig az összeesküvők táborát megközelítik, a két fél azonnal összecsap. Testvérharc folyván, annál elszántabban és kegyetlenebbül verekednek mindkét oldalon, miközben a szerencse hol ide, hol oda mosolyog, és a

csata egyenlő esélyekkel folyik. Ezért az ütközet hosszú és roppant véres lett. A király elsősorban nem fegyverrel, hanem imádsággal és a katonák biztatásával harcol, vágtat a légiók között, bátorítja a vezéreket és a századosokat, biztatja a szakaszokat s a századokat, hogy férfiasan verekedjenek Krisztus kegyelméért, visszaszólítja a megfutamodókat, olykor erősen korholja a gyávákat, segítséget küld a szorongatottaknak, és mindent megtesz, amit egy kiváló hadvezérnek tennie kell. Vecellin, aki a jobb szárnyon parancsnokol, és négyszögű hadrendben Kupával áll szemben, tudja, hogy ha a vezér hadsora enged, a többiek könnyen megfutnak, ezért veszekedetten csatázik. Kupát keresi mindenfelé, hogy párbajban csapjon össze vele.

Amikor a csata kimenetel kétségessé válik, a király égre tárja a karjait, és a vereség elkerülése érdekében e szavakkal rimánkodik: Kegyelmes Isten, aki igazságod fényét a rám bízott nyakas és dacos népre árasztottad, hogy vallásod sugaraival megvilágosítva a keresztény közösség határainak állandó őrzője legyen, alázatosan kérlek, add vissza az ingadozók bátorságát, önts erőt az égből népedbe, hogy mennyei segítséggel összetörje ellenségeidet. Te pedig, Jézus Krisztis, a legfőbb jó, akinek vezérletével és zászlaja alatt küzdünk, üdvszerző szenvedésedre kérlek, légy az érted harcolók mellett, kegyelmeddel engedj híveidnek győzelmet, állítsd meg szégyenletes futásukat. Hálám jeléül felajánlom mindennek a tizedét, és mindenféle bazilikát szentelek dicsőséges nevedre. Alig hogy ezt elmondja, a légiók között hirtelen zajongás támad. Vecellin hátraszorítja Kupa szárnyát; amikor István meghallja, hogy a két vezér párbajban csap össze, jelentékeny csapattal azonnal odasiet. A kimerült és már megrendített ellenfelet összetöri. A hadsor közepén rátalál Vecellinre, és Istennek hálálkodva megdicséri őt, amiért levágta Kupa fejét, és dicső zsákmányt szedett az ellenségtől. A fejét körülhordozzák a sorok között, és ezzel az ellenfél bátorságát úgy megrendítik, hogy az szanaszét fut. Nagy és kegyetlen mészárlás következik, az összeesküvés vezetőit jórészt elfogják, és a táborban megölik, a többiekkel a király utasítására szelídebben bánnak. A győzelem után Kupa testét négy részre vágják, az egyiket az esztergomi, a másikat a veszprémi, a harmadikat a győri kapura függesztik fel, a negyediket elküldik Erdélybe, és Gyulafejérvárott szögezik ki, hogy megriasszák a dákokat. Ezt a régiót a magyarok bő aranytermésről hajdan kincses Erdélynek nevezték. A többi foglyot bűnük súlya szerint

büntették. Az ütközetben derekasan viselkedő katonákat és vezéreket pedig a királyi nagylelkűség rangjuk szerint jutalmazta, a fővezér nagy adományt és fontos tisztségeket kapott, mint mondják, az uralkodó bőkezűen mezővárosokkal és falvakkal adományozta meg; tőle született Rád. Rádtól Miska, Miskától Kupa és Márton született, akiket Magyarország vezető főurai között mindig kiemelkedőnek tartottak. És hogy a mennyei Mártonnak, a pannon nemzet patrónusának tett fogadalom teljesüljön, a király elrendelte, hogy a somogyi nép, amely a zsarnok Kupa vakmerőségét támogatta, mindörökre köteles legyen az isteni Márton bazilikájának évi tizedet adni nemcsak gabonából, borból, baromból, hanem gyermekeiből is. Ezenkívül a fegyverzsákmány harmadrészét a templomajtókra függesztették. Az üdvös győzelemért könyörgéseket tartottak, minden oltárnál ünnepélyes misét rendeztek."[215]

Laskai Osvát obszerváns ferences szerzetes a szent királyok legendáit tagláló beszédgyűjteményében egy helyütt említést tesz Koppány felkeléséről is, megjegyezve, hogy a somogyi vezér seregében zalaiak is harcoltak („Krisztus ezen vitéze ellen fellázadtak Somogy és Zala megyéből való nemesek végtelen sokasággal").[216] Forrását nem ismerjük, de nem kizárt, hogy a neves hittudós valamely régi kódexből vagy oklevélből, esetleg a korabeli szájhagyományból vette e más által nem említett – egyébként viszont nagyon logikus – adatot. A tőle (vagy egy közös forrásműből) merítő Karthauzi Névtelen, aki a *Legenda Aurea* és egyéb források alapján először foglalta írásba 1524–1527 között magyar nyelven a katolikus egyház legnépszerűbb szentjeinek legendáit, köztük az államalapító királyét is (*Bódogságos Szent István királnak legendája*), Koppányról szólván szintén megemlíti e zalai vonatkozást:

„Mikoron azért Úristen az királságban megerősöjtötte volna, ottan pokolbeli sátán utánaerede, hogy elejtené, mert nehezzé tartja vala, hogy az ő szent érdemének miatta ez országot kezéből kiszalasztotta volna. Vala azért az időben Somogyságban egy pogány hatalmas herceg, kinek Kuppán vala neve, a régi kopasz Zirind fejedelemnek maradéka; ki még Szent István atyjának életében es erősen uralkodik vala mind egész Somogyságban es Sza-

215 Bonfini 1995: 244–246. (Kulcsár Péter fordítása.)
216 Florianus nyomán közli: Szabados 2011: 242.

laságban. Mikoron Szent István királnak atyja, Gejcsa kimúlt volna, támada fel ez gonosz kegyetlen herceg, akarván Szent István király anyját gonosságot szerént magának venni, az szent királt megölni, es mind ez egész országnak uraságában esni. Szent István király hallván az gonosz szándékot, egybenhívá az magyari urakat, es dicsőséges Szent Márton pispeknek segödelmét kérvén kiszálla Kuppán herceg ellen; es tevé hadnaggyá Vencellinus nevő urat, ki jött vala hozjá Németországból. Es mikoron nagy erős itközetöt töttenek volna, Úristennek irgalmasságából adaték az diadalom Szent István királnak. Es azon hadban Vencellinus hadnagy megölé Kuppán hercegöt, kiért nagy sok ajándékot es tisztösségöt vén az szent királtól. Es az gonosz hitetlen somogyi hispánt vágatá néggyé Szent István király: egyik részét kildé isztragomi kapura, az másodikat Veszprimmé, az harmadikat el-fel Győrré, az negyediket el-bé Erdelbe: miért mind ez egész országnak ellensége volt."[217]

Nem kevésbé ízes, XVI. századi magyar nyelven örökítette meg – immár protestáns szellemben – Koppány lázadását az erdélyi Heltai Gáspár *Chronica az magyaroknak dolgairól* című, 1575-ben Kolozsvárott megjelent történeti művében:

„De nem sok üdővel annak utána az urak árultatást művelének ellene pogánságnak kívánságából, és egybeesküvének a király ellen. És támadást művelének az országban, és a kösséget erővel kezdék elhajtani a római kereszttyénségről. Dúlni kezdék ez okaért a falukat, és mikoron jobban egybegyülesztenek volna, megkezdék a királyi városokat is, mind Veszprímet a Balaton-víz mellett, mind egyebeket is. (…) Szent István király kedig tudja és jól hiszi vala, hogy Istennek kevébe volna, és hogy az Istennek gondja volna reá, és hogy megótalmazandó volna őtet a pogány hamis emberek ellen. Ez okaért mindjárást sereget gyűte Kupa ellen, a fő áruló ellen.

Ez a Kupa kedig nagy és böcsületes ember vala egész Magyarországban, és bírja vala kapitányul az egész Somogyságot. És ez ebbe praktikál vala, hogy a Sarolte hercegnét, a Szent István királynak az anyját magának vehetné feleségül,

217 *A magyar középkor irodalma*, 1984: 139–140. Az idézett szövegben szembetűnő Koppány egyéni hangú, részletes jellemzése, amely mozzanat felveti annak a lehetőségét, hogy a krónikán kívül talán más forrást is felhasznált a névtelen lövöldi (ma Városlőd) szerzetes.

hogy annak utána e szín alatt a pogánságnak visszahozzássa alatt kiűszhetné a Szent István királyt, és a magyaroknak királlya lehetne.

Segítségül hívá ez okáért Szent István az Istent, és arra kéré őtet, hogy el ne hadná a Magyarországot. Szent Márton püspeknek is igen esedezék, és nagy fogadássokat fogada néki.

Annak utána választa az ő attyának hív vitézi közzül két hadnagyot, mind a kettőt németet, kinek egyiknek Huntes vala a neve, a másiknak kedig Paznan. És ezeknek kezek alá osztá az egész sereget. Főkapitánnyá választa kedig az egész seregre egy jámbor keresztény vitézlő férfiat, kinek Vencel vala neve, ki ő is német vala, hogy ez mind a hadnagyokkal és mind az egész sereggel bírna.

Elindulla ez okáért szép renddel minden seregével, és mikoron az Garan vize mellé jutottanak volna, ott egybetalálának a Kupa kapitánnyal és a több áruló urakkal, és megütközzének véllek. A Szent István kedig igen imádkozik vala, annak utána igen bisztattya vala az vitézeket, és inté őket, hogy bátor szűvel vínának a kereszténvi hit mellett. Azonközbe az Vencel, a fő kapitány megszömlélte vót a Kupát, és arra sietvén, bajt kezde véle víni. Ez az vívásban levágá és fejét vevé a Kupának. És ottan kiáltani kezdé: Az Isten münékünk adta a győzedelmet. És így kezde mind Szent István népe kiáltani. És Kupának népe megijede, és futásra vevé a dolgot, és az vencel kapitány az ő seregével utánnok űze, és sokat levágának bennek, és majd mind megfogák az áruló urakat a futásban.

És mikoron a király megizente vólna őnekik, hogy mindnyájan megtérnének, megtére a Vencel kapitány minden néppel, és fogva hozá a királynak mind az áruló urakat, és a király törvényt tétele reájok a táborban, és mind fejeket szedeté. A Kupa testét kedig néggyé vágatá. És egyik részét az esztergomi kapuba felfüggeszteté, a másik részét a veszprími kapuba, az harmadikat a győri kapuba, a negyediket beküldé Erdélbe, és felfüggeszteté a gyulafejérvári kapuba, hogy például ott állana minden árulóknak. A több foglyokat kedig megbünteté, mindeniket az ő gonoszságának nagy volta szerént.

Másfelől a vitéz népeknek bőv ajándokokat ada. Az Vencelt, a főkapitánt szép ajándékokkal megajándékozá, és szép jószágokat ada néki Somogyságban az áruló Kupának nagy jószágiból, és nagy tisztességre emelé őtet. Ettől származott a Radus, Radustól a Miska, Miskától Kupas és Márton, kik annak utána

az urak között mindenkoron jelesek voltanak. Azonképpen a több hadnagyokat is és fő vitézeket.

És a király sok ajándékokat külde az ő fogadásából a Szent Márton kalasstromában, és egész Somogyságból új dészmákat szörze hozzá, miérthogy a somogyiak az áruló Kupa mellé támattanak vala."[218]

Lényegében Heltai munkája tekinthető a Koppány-féle felkelés utolsó nagyszabású középkori feldolgozásának. A reformáció korának más történetírói vagy átsiklottak felette (például Benczédi Székely István a világkrónikájában), vagy eleve fenntartásokkal közelítettek a szent király személyéhez, míg a barokk kor, a jezsuita történetírás alkotásai jóformán csak a kegyes, ájtatos, Isten felé forduló Szent István-képet hangsúlyozták. Az utóbbi két évszázad történeti művei pedig – bár újra felfedezték e „sztorit" – jószerével csak a *Képes Krónika* szövegét és adatait ismételgették.

218 Heltai 1981: 87–88.

KOPPÁNY ALAKJA A NÉPHAGYOMÁNYBAN

A Koppány-mondakör

Koppány alakja, emléke valaha bizonyára Dunántúl-szerte ismert volt, napjainkban azonban a még élő népi emlékezet már csak Veszprém környékén és Somogy északi részén tapintható ki. Legszínesebben Somogyvárott és környékén, ahol még a középkori hagyományok továbbélésével is számolhatunk. Persze ezek a helytörténeti emlékek és mondák a történelmi eseményekre rímelve legalább annyira szólnak Szent Istvánról, mint ellenfeléről, mégis van okunk feltételezni, hogy a középkor századaiban egy önálló mondakör formálódott ki a somogyi vezér személye körül, amelynek azonban a XX. század végén már csak törmelékei voltak gyűjthetők. A Koppány-hagyományok alakulását illetően az utóbbi másfélszáz évben természetesen a történelmi olvasókönyvek hatásával és az esetleges folklorizációval is számolni lehet, mindez azonban inkább csak árnyalja a korábbi hagyománykörből fennmaradt adatokat, azok primer népköltészeti jellegét nem változtatva meg. Természetesen ezek a túlnyomórészt a paraszti szóbeliségből megörökített hagyományok nem a középkorkutatás forrásaiként, hanem elsődlegesen mint népköltészeti alkotások értelmezendők, és a kései lejegyzések miatt időben nem rétegezhetők, [219] azonban kihangsúlyozandó, hogy a szájhagyományozó népi műveltség egyes műfajok (például: hősének, monda) és különösen egyes motívumok tekintetében generációk hosszú során keresztül is folytonos maradhat, amennyiben lokális vonatkozások is kiegészítik, erősítik azokat.

219 Vö. Szabados 2011: 242–243.

A legszélesebb körben ismert hagyományelem Koppány somogyi, somogyvári birtoklásával kapcsolatos.[220] A somogyvári középkori erődítmény, illetve maradványainak népi neve (*Kupavár*) valószínűleg még az Árpádok korától kontinuus elnevezés (mint láttuk, a középkori források többsége és a folklórszövegek egyaránt Kupának hívják a somogyi vezért).[221] Egyesek a falu feletti magaslaton található nagy kiterjedésű földsáncok építését is neki tulajdonítják, mások viszont már csak mint a vezér székhelyét említik:

„Koppányt úgy is emlegették, hogy Kupa. Azért mondják, hogy Kupavár, mert annak a nevéhez fűződik ennek a várnak az építése."[222]

„Hát kérem szépen, ez a hely kezdetben a Kupa vezér szálláshelye vót. Pogány ember hírében állt az ebadta, de azután meg is büntette a Szent István király."[223]

Koppány eredendő bűne, hogy felkelt István ellen, és magának akarta az özvegy fejedelemasszonyt, csak ritkán bukkan fel a folklórszövegekben. Az utóbbi érthető is, hiszen ha része is volt valaha, fokozatosan kikopott a köztudatból, ahová újabban már mint olvasmányélmény került vissza, azonban nem tudni, hogy a lázadás kirobbantásának személyes vagy egyéb okai miért maradnak többnyire homályban:

„Taksonynak itt volt a földvára. Géza fejedelemnek ez birtoka volt. Azért adta Géza fejedelem a Koppánynak a Somogyot, amikor már gyöngült, érezte azt, hogy elmúlik, hogy a fiának hagyjon békét. És mégse: nem hogy békét hagyott volna, inkább kívánta azt, hogy hát a királyné is házasságra lépjen vele, hogy ő legyen a király. Az özvegy királyné kellett volna neki, azt kényszerítette."[224]

Koppány támadásáról is viszonylag ritkán esik szó, a mondaszövegek többsége ugyanis eleve védekező pozícióban, várának/várainak védése közben mu-

220 Már a helytörténeti irodalomban is találunk erre vonatkozó utalást: Fényes 1851: IV. 36.; Pesty 1864. Somogy vármegye; *Somogy vármegye*, 1914: 149.; Karsai 1938: 219.

221 Egyesek a vár fekvésével magyarázzák az elnevezést, arra utalva, hogy a domb egy felfordított kupára hasonlít.

222 Somogyvár – Sándor Istvánné, 60 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

223 Gyóni 1995: 11. (Somogyvár – Göncz János). További vonatkozó adatok *A magyar történeti mondák katalógusá*ban: Magyar 2018: IIa. 61.

224 Somogyvár – Sándor Istvánné, 60 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

tatja őt. Érthető módon csak a Veszprém környékén szórványosan fellelhető hagyomány különbözik ettől, amelyről a későbbiekben lesz szó. Logikus is persze, hogy a jelzett várostromok elbeszélésében Szent Istváné a főszerep, míg Koppány inkább csak említésszerűen, illetve az általa védett vár kapcsán tűnik fel. A Somogyban és Tolnában több helyütt fennmaradt Kupavár helynevekhez már csak elvétve társít a környező nép mondát, mégis szembetűnő, hogy a Balatontól délre fekvő vidéken négy középkori, illetve honfoglalás előtti földvárral összefüggésben is megőrződött ez a történet. Egyik legteljesebb szövegváltozatában a Tolna megyei Regölyön:

„István királyról és Kupa hercegről szól ez a történet, és a regölyi várról, melynek a mai templom előtt volt egy vaskapuja, és előtte víz folyt egy mély árokban. Majsa és a Koppány felől a vároldalnak befelé mélyedő sáncai voltak, hol az őrség bántatlanul megbújhatott, ember nem látszott ki ezekből a mélyedésekből. Kupa herceg védte katonáival a várat, és István katonáival a Szigetdombon szállt meg. Aztán István koldus képében egy abroncstalan kerékkel bekéretőzött a várba, hogy azt megvasaltassa. A fogadóban megevett három tojást, és otthagyott a tányéron egy papírt, hogy István járt ott. Aztán megostromolta a várat, először a Szigetdombról lőtték valamilyen földönhordó ágyúval, aztán az említett vaskaput lőtték, majd benyomultak. Kupa herceg menekült száguldó lován, mely emberi hangon is értett. István a mostani Oroszló táján rászólt a lóra, hogy nem őt akarja bántani, hanem csak a gazdáját. S ekkor mondta Kupa lovának: Ó, rossz ló! – Azóta Oroszló a neve Oroszlónak, István ott vágta le Kupa herceget."[225]

A fentiekkel némileg ellentétes adatot közöl az a XIX. századi helytörténeti írás, amely arról tesz említést, hogy a „népmonda szerint Sz. István Király idejében Kupa Somogyi herczeg már ostromolta e' várat",[226] ám hogy ki ellenében, arról nem tétetik említés. Annyi bizonyos, hogy a regölyi sánc, amely a Kapos és Koppány völgyének találkozásánál egy mélyen benyúló sarkon, jól védhető dombon emelkedik, még az őskori időkből veszi eredetét, s e földvárat utóbb

225 Hegedűs 1978: 3.; Hegedűs 1987: 6. (Regöly – Kovács Péter, 85 éves; 1970).

226 „Kelt Regölyben május 20n 1864. Berger József községi jegyző által." (Gaál Attila–Kőhegyi 1977: 297.).

erős védművé alakították át.[227] Jelentőségére utal, hogy Regöly a XI. század elején már a környékbeli területek várnagyának, udvarnagyának a székhelye volt. Tehát egyáltalán nem kizárt, hogy már a X. század végén is a Somogyot kelet felől határoló ama erődítmények és katonai telepek sorába tartozott, melyek körül 997-ben, illetve a Somogy elleni hadműveletek során fellángoltak a harcok.

A Kapos folyó völgyében valamivel délebbre ugyancsak fennmaradt e leginkább a Mátyás-hagyományokból ismert mondatípus. Igaz, éppen Koppány és Szent István szerepeltetése veti fel azt a kérdést, hogy e történet vajon valóban a Mátyás-hagyománykör része-e,[228] és csupán motívumvándorlás révén adaptálódott – mint helyi történeti monda – első királyunk alakjára, vagy éppen ellenkezőleg: ez az eredeti réteg, ami utóbb Mátyás király meséinek, mondáinak is része lett, és általánosan immár az ő személyével kapcsolatban terjedt el. Szent István alakjának egyes középkori, a hagiográfiai toposzoktól független hagyományai[229] ez utóbbi feltételezést is megengedik.

A Kaposvár és Dombóvár között félúton fekvő Nagyberki, illetve Kisberki határában található a szalacskai földvár, amit Szalacska-hegy vagy Szalacska-puszta néven ismernek a helybeliek. E hajdani várhely, melyet kettős terasszal védett, égetett földsáncok alkottak, még feltehetőleg a kelta időkben épült. Környékén mintegy ötven őshalom, ún. kurgán (áldozati domb és sírhalom) emelkedik, és e helyen immár a középkorban egy jobbágyfalu is létezett.[230] A mondahagyomány alapját nyilvánvalóan itt is a régmúlt időkből származó romok képezték, kiegészülve azzal, hogy a határ egyik útja, amely egy vadregényes, mély völgyet hidal át, a *Sapkatöltés* nevet kapta. Somogy vármegye millenniumi monográfiája szerint e kb. 120 méter hosszú töltés onnan veszi a nevét, hogy amikor a tatárok Szalacska várát ostromolták, azt a sapkájukban hordták össze.[231] E motívum

227 Wosinsky 1896: 270–271. E sáncok emléke helyi földrajzinév-anyagban napjainkig fennmaradt (*Tolna megye földrajzi nevei*, 1981. 129.). A földvár legmagasabb pontján áll manapság a helyi X. századi hagyományokra már nevében és belső miliőjében is reflektáló Koppány Vendéglő.

228 Magyar 2017: 91–93.

229 Magyar 1996: 106–147.

230 *Somogy vármegye*, 1914: 96.

231 *Somogy vármegye*, 1914: 117.

analógiái a Kárpát-medence egész területén, illetve a nemzetközi folklórban is előfordulnak, sőt már a *Képes Krónikában* is feltűnik Szent László király lengyelországi hadjárata kapcsán.[232] Számunkra azonban elsősorban a történet hősei az érdekesek, ugyanis Szalacska várának ostroma a helyi néphagyományban többnyire Szent István és Koppány személyével kapcsolatosan ismert. Szendrey Ákos 1953-ban Nagyberkiben gyűjtötte az alábbi, esztétikailag is figyelemre méltó mondaváltozatot:

„Anyámtól hallottam, hogy legutóbb innen verték ki a törököt Szalacskáról. Sokáig ostromolta Szalacska várát a pusztából Szent István király. Itten azonban nem ment semmire sem, mert bekerített vár volt, fallal. Ekkor valahonnan megtudták, hogy délről van egy vaskapu. És innen van összeköttetés a török hatósággal. Ő [Szent István] elment kódis képében egy szamárral, s bément. Összetörött egy kereke, és bément kereket kérni. Egy öregasszonyhoz ment be. Mindent kitudakolt, hogy hol lehetne mit csinálni, érdeklődött. Az asszony ebédet adott nekie. A fia oskolában volt. Abban közben az asztal alatt és alá írta: »Ma bevettem Szalcska várát«. A gyermek megjött az oskolából, nézte az írást, és kérdezte az anyját:

– Édesanyám, ki volt itt?

Azt mondja, egy öreg kódis. Adtak neki önni, eltörött a kereke.

Azt volt Szent István király.

Mindjárt jelentik eztet, őrség ment a kapuhoz, hogy senkit ki ne engedjenek. Közbe' odaért az öreg kódis, hogy viszi a kereket a vállán. Megállítják, hogy nem lehet kimenni. Ő ott rimánkodik: ott a kis szamara kint.

Akkor az egyik őr megfogta, azt mondta neki:

– Olyan orrod van, mint Szent István királynak.

De osztán kiengedte, hogy menjen a szamarához. Akkor osztán a jenői határban van a Sapkatőtös, nagy mocsár van. Nem tudtak átjönni a Szent István király katonái. Sapkából hordták össze a tőtést. Ezt mai napig is Sapkatőtősnek nevezik. Ekkor délről, a harmadik oldalról belőtték a vaskaput; ekkor bevették Szalacska várát.

232 *Képes Krónika*, 1978: 134. Krakkó ostroma: a magyar katonák a miniatúra szerint csizmaszárban hordják a földet.

Kupa herceg uralkodott ott ebben a várban, ennek a névnapján mindig ki lett téve egy nagy aranyökör, aranyekével, ostor van a béresgyerek kezében. Ezer évvel ezelőtt volt ez."[233]

Rendkívül motívumgazdag az alábbi, szintén Nagyberkiben gyűjtött mondavariáns:

„Szalacska egy régi vár vót. Ezt István király sehogy sem tudta több hónapi ostrom[234] után bevenni. Eccer gondolt egyet, rongyos ruhába öltözött és elindult, hogy kitudakoljon valamit. Ahogy jött a szőlőhegyi horhón fölfelé, egyszer csak eltörött a kocsijának a kereke.

Bekopogott a legközelebbi házba, ahol segitségére voltak, sőt még vacsorával is megkinálták. Vacsora közben beszélgettek, szóba került Szalacska vára is. Mondja ám az asszony:

– Ha lönne esze István királnak, könnyen bevehetné Szalacska várát, ha mindegyik katonájával vitetne egy sapka fődet, egy-kettőre elfoglalhatná.

Beszélgettek még egy darabig, aztán elkészült a kocsikerék, és az idegen elköszönt. Az asszony kikisérte az utig, az idegen meg bucsuzóul gyorsan az asszony fülébe súgta, hogy:

– Hónap röggelre fösse be a ház végit pirosra, akkor nem lesz bántódása.

Az asszony előbb nem értette, de amikor bement és elpakult, mögtalálta az idegen tányérja alatt az aranypénzt. Akkor gyütt rá, hogy nem szegény vándor vacsorált nála, hanem maga a királ. Nagyon megijedt és ijedtében megfogadta a királ tanácsát, de mivel nem vót piros festéke, mögvágta a kezét, és a vérével tett piros gyelet a háza falára. Nem is lett bántódása.

Mivel Katának hívták az asszonyt, aki elárulta a szalacskaikat, rajta maradt a szőlőhegyen a neve, Kata-högynek hivják a mai napig is."[235]

233 Magyar 2000: 34. (Nagyberki: Farkas László, 65 éves – Szendrey Ákos gyűjtése, 1953). Nagy valószínűséggel ezt az Etnológiai Archívumba is bekerült mondaváltozatot ismerte és használta Lengyel Dénes is népszerűsítő feldolgozásához: Lengyel 1972: 103.

234 Pesty Frigyes helybeli adatközlő szerint Szent István király teljes hét évig ostromolta a szalacskai várat, a Sapkatöltés határrész eredetét is az ő korába helyezve. A Pesty-féle 1864-es helynévtár vonatkozó feljegyzését közli: Frech–Frech 2008: 212–213.

235 Frech–Frech 2008: 211–212.

A nagyberki folklórszövegek és a regölyi monda nagyfokú hasonlósága (álruha, kerék, vaskapu) arra utal, hogy e történet az említett motívumok szerepeltetésével valaha általánosan ismert lehetett a Balatontól délre. A monda egy törökkoppányi változata már Pesty Frigyes 1864-es helynévtárában is szerepel, ahol az így keletkezett töltés Süveghordás néven említtetik, és arról is szó esik, hogy Koppánynak sikerült kitörnie a várból.[236]

A Somogyvár környéki nép Koppány – ottani – várának lerombolását és az annak helyére épült templom alapítását szintén Istvánnak tulajdonítja.[237] A pamukiak szerint falujuk határában volt a döntő ütközet, míg Somogyvárott úgy tartják, hogy Koppány a várában várta be Szent Istvánt, aki Oszópuszta felől hajítógépekkel, faltörő golyóbisokkal támadt a pártütő somogyi vezérre:

„Onnan ágyúzták a Kupavárat. Egyik azt mondja, hogy a törökök lűtték, másik, hogy Szent István serege. Oszópuszta. Szőlőhegy. Olyan három-négy kilométer ide. Ezt úgy mesélték, hogy Szent István onnét ágyúzta. Ez a környék legmagasabb hegye. Van, aki úgy állítja, hogy magasabb, mint a Badacsony."[238]

E monda egy teljesebb helyi változatában István álruhás kémkedésének motívuma is felbukkan (tehát Somogyvár környékén Szent Istvánnal, és nem pedig Mátyás királlyal összefüggésben élt):

„Én úgy tudom, hogy a Kupa vezér... meg a Szent István... itt van egy legmagasabb hegy, az oszói kilátó. Onnét ide, nagyon ide lehet látni. Az a legmagasabb pontja Somogyvárnak. Hogy Szent István onnét ágyúzta Kupavárt. Mert itt Szent István bement a kolostorba, Kupavárba, mint kódisember. Mint kódisember körülnézett. Szemrevételezett ott mindent. Onnét vette az irányt annak a hegynek. Annak a kilátónak. És onnét ágyúzta Kupavárt Szent István. Mint kódisember ott mindent körülnézett, hogy honnét lehet ezt megtámadni. Az légvonalba úgy hét-nyolc kilométer. És onnét tudta megmozgatni a Kupa

236 Pesty Frigyes, 1864. Somogy vármegye, 345.

237 Karsai 1938: 219.

238 Somogyvár – Márton Ferenc, 48 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996). A hegy a néphagyomány szerint onnan kapta a nevét, hogy az ostrom során a várvédők így kiáltottak fel: „Ó, szój, ágyú!" (*Somogy megye földrajzi nevei*, 1974: 122.).

vezérnek a seregit. Mert ez a legmagasabb pont vót, és onnét belátta az egész Kupavárat. El is foglalta. Akkor lett a bencés apátság."[239]

Koppány várának ostromát említi egy karádi népmonda is:

„Az öregektől többször hallottam, hogy Kupa vezér, vagy ahogyan írásosan mondták, Koppány, legerősebb harci állása a Karád melletti Kupavári domb tetején volt, ahonnan a balatoni térséget szem előtt tarthatta. A harcosok és a hozzátartozóik a Karád nevű alvezérről elnevezett faluban laktak. A kupavári domb oldalában egy alagút bejárata volt, és amikor a királyi csapatok körülvették az erdőt, Kupa azon az alagúton menekült el a katonáival."[240]

E folklórszöveg befejezése jelzi, hogy Koppány alakja különféle alagútmondákban is szerepelhetett. A fenti karádi hagyományon kívül kivált egy somogyvári folklórszöveg utal hangsúlyosan erre:

„Kupa vezér erőssen védte a várát Szent István király ellen, sokat mégse tehetett. Annak a hegynek a tetejirűl jól belőhette az István király; nem volt mit tennie, futnia kellett. Mi is futkoztunk ott, essőzések alkalmával bújtunk oda, mikor még gyerekek voltunk. Szóval abba az alagutba, amelyik a Kupavárból vezet kelet fele. Az egy nagy széles luk, szóval alagut vót, s az öregek mesélték, hogy Kupa vezér azon menekűt el, amikor már Szent István király nagyon szorongatta. Az alagut vége a mondás szerint a somogyvámosi határba vót, ott, ahol az a töröktemplom áll, az a pusztatemplom ott a szántás közepibe'. Ott jött ki Kupa vezír, oszt onnét menekűt tovább."[241]

Koppány meneküléséről szól az a Somogyvárott többek által ismert monda,[242] amely egy közeli határrész (*Szávica*) elnevezését Kupavár elestével hozza kapcsolatba:

„Koppányról azt mesélték az öregek, hogy Pamuknál vót a döntő csata, ott az erdőnél. Az most is Szávica. Koppány legjobb lovával menekült onnét, s ugye a legkedvesebb feleségét vitte magával. Mert különben úgy tudom, hogy négy felesége vót neki. Üldözték, s akkor azt mondta neki:

239 Somogyvár – Sebestyén József, 86 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).
240 Bosnyák 1993: 6. (Karád – Sülke Mihály).
241 Somogyvár – Sebestyén József, 86 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996). Erre az alagútra utal a XX. század közepén gyűjtött öreglaki monda is (Ignácz 1953: 192.).
242 *Somogy megye földrajzi nevei*, 1974: 125.

– Szállj le, Vica, nem jutunk már messzire, rohanj a sürü erdőbe!

Azt most is Szávicának hívják."[243]

„Hát ment így arra [Koppány]. Valahogy úgy emlékszek, a nagymamám mesélte, hogy arra akart menekűni, osztán… a lovon vitte a szép lányt, s amikor már nagyon a nyomába voltak, akkor mondta, hogy:

– Szállj le, Vica!

Így lett Szávica."[244]

Gyóni László a monda egy öreglaki változatát ismertetve arról számolt be, hogy a Kupavártól mintegy öt-hat kilométerre nyugatra lévő határrészben Koppányt utol is érték az üldözői (Szent István és serege), mire a pogány vezér leszúrta a feleségét, Szávicát, hogy az ne kerüljön ellenségei kezébe,[245] magával azonban már nem volt ideje végezni, mert elfogták – a későbbi sorsa pedig már ismert.[246]

A valaha Tolnához, manapság Somogy megyéhez tartozó Törökkoppányban és környékén egy különlegesnek mondható népmonda maradt fenn,[247] amely arról szól, hogy Szent István némaságra átkozta az egyik határbeli patak békáit, mert azok hangos brekegése miatt nem hallotta meg, hogy merre menekült a pogány vezér. E monda somogyvári változata a XIX. században még Somogyvárig nyúló Balaton ottani vizeinek lecsapolását is Szent István átkával hozza összefüggésbe, míg a Fejér megyei Bodajkon István azért tesz ugyanígy, mert a békák hangoskodása miatt nem tud nyugodtan imádkozni.[248] Tehát e monda is viszonylag nagy területen ismert lehetett.

A töredékes somogyvári változaton kívül témánk szempontjából elsősorban a törökkoppányi Papgát[249] (Sötétkerékalja) mondája érdemel figyelmet. A tör-

243 Somogyvár – Sándor Istvánné, 60 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

244 Somogyvár – Márton Ferenc, 48 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

245 Vö. a török korra reflektáló Dobozy-mondával: Magyar 2018. II.b. 55.

246 Gyóni 1995: 17.

247 Szendrey 1925: 49.; *Somogy megye földrajzi nevei*, 1974: 258.; *Törökkoppány és a Koppány völgy*, 1980: 3.

248 Udvardy 1912: 199.

249 A terület századunk közepéig egyházi tulajdonban volt, innen származik a *Papgát* név, melyet azonban az utóbbi évtizedekben fokozatosan kiszorított a köztudatból a *Sötétkerékalja* elnevezés.

ténetet első ízben Nagy Sándor törökkoppányi plébános jegyezte fel válaszul a Pesty Frigyes által 1864-ben országszerte szétküldött helynévgyűjtő kérdőívre:

„Ehhez [Papgát] különös monda csatlakozik, ugyanis a nép megesküszik, hogy ennek vizében a béka soha nem szól, még pedig azért, mivel Szent István Király őrökös halgatásra átkozta, miért ide irom. Szt. István Kupa vezért Szalacska várába szorította, a várt vivta de soká bevenni nem birta. Utóbb koldusruhába beférkőzik egy várba, egy szegény özvegynél úgy értesül, hogy ha a Királynak minden egyes embere csak egy sűveg földet hoznának a sáncba, a várt már régen bevehette volna. A Koldus czédulát hagyva az abrosz alatt kikőltőzik, a sánczot megszemléli, azt földdel betölteti, miért is a hely jelenleg is Sűveghordásnak neveztetik. Kupa magát veszélyeztetve látván, Szalacskából (ezen vár Somogy megye Berki helysége fölött fekszik) meg fut, István űzi, de beérni nem tudja, azért pedig, mert kettőjük lova testvérek lévén, István lova lépkedik kisebbeket, tudván, hogy ha István Kupát utoléri, annak paripáját is megöli. István a futamozáskor a Papgátnál megközelíti, de a hídon áthaladván, István az ő [Koppány vezér] paripájának a dobogását a békák kuruttyolása miatt ki nem veheti, tehát a futamló vezér irányát sem láthatja – ez oknál fogva a békákat örök némaságra átkozta."[250]

Ugyanezt a történetet a XX. század elején az akkori törökkoppányi segédlelkész is feljegyezte:

„Koppányszántó és Törökkoppány községek között folyik ugyanis Papgát nevü patak a Koppány folyó vizébe. Rajta elég nagy fahíd van. A népmonda szerint Szent István király üldözvén Koppány vezért, a Papgát folyó hídján mármár elérte egészen, de a papgátpatakbeli békák oly iszonyú brekegést rendeztek, hogy István király nem hallhatta meg Koppány vezér lovának dobogását, hogy a hídtól jobbra vagy balra vágtatott-e el? Így Koppány vezér időt nyert, de Szent István király a tolnamegyei Miklós várnál még is utolérte és lekaszabolta. Ezt megelőzőleg Szt. István király a papgáti hídon megátkozta a papgáti békákat, hogy némuljanak el örökre!

250 Pesty 1864. Somogy vármegye, 345. A monda feldolgozása: Nagy 1870: 51–52. Az eredeti szöveg közreadása: Magyar 1997: 7.; Magyar 2000: 38–39.; Gőzsy–Polgár 2001: 352.

Tényleg a papgáti patak tele van békákkal, de azok csak szomoruan meregetik szemeiket, mint a miskolczi kocsonyába fagyott békatársuk; de brekegést nem hallani ott soha, úgy látszik csakugyan valami átok van rajtuk."[251]

A monda a környék szájhagyományában még a XX. század végén is elevenen élt, sőt az egyik törökkoppányi változat e helyi mondát István király álruhás kémkedésének történetével is összekapcsolta, sejtetve, hogy az mint típus a Koppány-(Szent István-)mondakör szerves részét alkotta:

„Hogyan-miképpen, Koppány vezér is az Árpád-ház tagja volt, ez biztos. És pályázott Géza fejedelem halála után az István fejire. Föllázadt, ugye saját céljai érdekében lázította fel Koppány a hiveit. És üldözte István király. Üldözhette Somogy felől, nem lehet tudni, hogy honnét, elég az hozzá, hogy itt a Sötétkerék alatt már besötétedett, ott már csak úgy tudott utána menni, hogy hallgatózott. De a lódobogást a Sötétkerék alatt a sok béka kuruttyolása miatt nem lehetett hallani, és akkor elpusztította a békákat. Ahogy mondják: égre emelt ökööllel átkozta meg, az Istennel verette a békákat, hogy ott többet ne szóljanak."[252]

„Ez a sötétkeréki legenda ez állítólag úgy vót, hogy mikor Szent István király Koppány vezérrel háborúskodott, osztán itt a sötétkeréki résznél itt mindig szóltak a békák, aztán az egyik tábor innét vót az árkon, a másik meg túl. Aztán a Szent István király eljött titokba kikémlelni a tábort. A Koppány vezér táborát. De látni nem látott semmit, mert éjjel vót. S a békák nagyon kuruttyoltak ott az árokba'. És megátkozta őket állítólag, hogy ne tudjanak beszélni. És azóta nem beszélnek ott a békák. Valóban. Én is jöttem át már este is, és valóban nem brekegtek."[253]

A Sötétkerékalja (sötét kerek erdő) elnevezésével kapcsolatban egy másik változat is ismert, amely azonban kifejezetten az ottani háborúskodásra utal:

„Sötétkerék azért sötét, mert ott elsötétedett, amikor háborúztak, ott besötétedett az ég, és úgy támadások vótak ott, vagy mi még, nem tudom, s azért

251 Szabó 1905: 2.

252 Szorosad – Bősze Gábor, 63 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

253 Törökkoppány – Sebestyén József, 75 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996). E változat régiségét jelzi, hogy már Pesty Frigyes 1864-es helynévtárában is hasonlóképpen szerepel (Nagy Sándor törökkoppányi plébános leírásában).

mondták, hogy Sötétkerék, mert vót ott egy nagy kerek terület, ami elsötétedett, amikor az az átkozás volt."[254]

Míg a Koppány meneküléséről szóló mondák jellegzetes népköltészeti alkotások, a haláláról, megöléséről megemlékező szövegekben a szájhagyomány és a különféle olvasmányélmények keveredése figyelhető meg. E mondák nagy része Koppány halálát Somogyvárra teszi (a törökkoppányiak elbeszélésében Törökkoppány határa is szerepel), igaz, olykor erős fenntartással, hiszen a mesélők az iskolában erről egészen mást hallottak:

„Hát vissza akarta állítani a pogányságot. Hát Szent István megütközött vele. Ez is egy vitás dolog, mert hát állítólag Veszprém környékén ütközött meg vele, ott verte le, de itt ezek a somogyváriak, ez a mende-monda beszéd, azt állítják, hogy itt, a Kupavár környékén. Meg itt a templomban van is róla egy festmény, hogy Szent István megmossa a kezét a Szentesica-forrásban."[255]

„Nem itt, hanem Pamukon, a szomszéd községben. Olyan vót, Pamukon azt mondták, hogy itt ölték meg Koppányt. De nem itt ölték meg. Úgy is mondták, hogy Pamukon volt ez a nagy csata. De nem ott vót."[256]

„Hát állítólag Kupa vezér itt halt meg. Én legalábbis úgy tudom. Itt csata vót. Csata által. Fegyver által halt meg. Állítólag itt van eltemetve Kupa vezér. De hát a régészek nem tették közzé, hogy megtalálták vóna."[257]

„Azt is lehet mondani, hogy itt ölték meg a Koppányt."[258]

Mint látható, a Koppány halálával kapcsolatos somogyi hagyományok fennmaradását/továbbélését az egyéb mondai vonatkozások mellett jótékonyan befolyásolták a Szentesica-forráshoz fűződő hagyományok, illetve azok ábrázolása a helyi plébániatemplomban. Lehetséges, hogy e mondaelem is középkori eredetre vezethető vissza, hiszen egyrészt a mondakör egy ilyen helyi vonatkozású befejezéssel válhatott teljessé, másrészt pedig a történelmi események

254 Andocs – Bodó Ferenc, 74 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996). Bár e közlés csupán egyetlen szövegváltozatban ismert, aligha tekinthető egyéni helynévmagyarázatnak, ugyanis az adatközlő maga is törökkoppányi származású volt.

255 Somogyvár – Mándor János, 77 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

256 Somogyvár – Sándor Istvánné, 60 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

257 Somogyvár – Sebestyén József, 86 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

258 Somogyvár – Sebestyén József, 75 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

logikája sem zárja ki, hogy a Veszprém alatt csatát vesztett somogyi vezér utóbb a saját várában próbált ellenállni az ellenfelének. Mint láttuk, a *Képes Krónika* a Koppány felkeléséről és haláláról szóló fejezetben nem említ konkrét helyet. Ami igazán meglepő, hogy másutt viszont igen, ugyanis az idegen nemzetségek advena-névsorában Vecellinről ez olvasható: „Lejött Bajorországból Vencellin is, a wasserburgi, aki Szent Istvánnak *Somogyban* [Kiemelés: M. Z.] megölte Koppány vezért; ama napon ugyanis ő volt a sereg kapitánya."[259] Tehát az is lehetséges, hogy e somogyi mondák nem csupán a mondakör bizonyos archaikus elemeit, de talán magát a történelmi hűséget is megőrizték…

Persze a népköltészet dolga elsősorban nem ez, és ha a valóság kicsiny szeletének kiszínezése túlzottan is cifrára sikerül, annak nem feltétlenül az élénk képzelet az oka. Népetimológiák sora szól ugyanis arról, hogy falujuk nevét egyes helyeken valamiképpen összefüggésbe hozták a somogyi vezér ott jártával vagy annak halálával. Ezek némelyike bizonyára literátusi kitaláció, a többségük azonban valóban népi eredetű etimológia, olyan nemegyszer kissé nehézkés névmagyarázat, melyekre más tájakon is bőven találni példát. A tolnai Oroszló nevének okfejtését már láttuk. Baksai Sándor egy XIX. század végén publikált közleményében Balatonföldvár környékéről egész sor ilyen névmagyarázatot említett:

„Mikor Kupa az ütközetben sebet kapott, azt a helyet, hol ez történt, *Sebhely*nek nevezték. Innét lett *Csepel*.

Hívei futottak a sebesült vezérrel tovább, s midőn biztonságban látták magukat, megállapodtak s bekötözték a vezér sebeit. Annak a helynek a neve lett *Köt-seb = Köttse*.

Megint ragadták tovább; utóbb ismét letették, vajon él-e még; vajon szól-é? Végre feleszmélt s néhány szót szólt. Akkor azt mondták egymásnak, »*Szól, ládd!*« Annak a helynek neve lett *Szólád*.

Megint futottak tovább; ismét letették, vajon él-e még; szól-e még? »*Szart szól!*«, sóhajtott búsan az egyik vitéz az elvérzett vezér fölött. Annak a helynek a neve lett *Szárszó*."[260]

259 *Képes Krónika*, 1978: 63.
260 Baksai 1884: 329.

Itt jegyzendő meg, hogy Nagycsepelyen még az 1970-es években is úgy tudták, hogy falut régen – a hagyomány szerint – Sebhelynek nevezték.[261] Ama Nagycsepelyt, amelyről viszont Réső Ensel Sándor még a XIX. század hatvanas éveiben azt jegyezte fel, hogy a jelzett somogyi település onnan kapta a nevét, hogy Koppány seregét a falu határában csépelték el.[262]

Koppány felnégyeléséről szintén fennmaradt egy helyi népetimológia. E XIX. századi adat szerint Bőrivár onnan kapta a nevét, hogy a pogány vezér négyfelé vágott testének egyik darabját ott függesztették ki.[263] Somogyváron saját várát emlegetik ilyen értelemben,[264] míg egy bukovinai székely telepes kézírásos füzetében Koppány büntetésének az olvasmányélmények hatására megfogalmazott naiv hangú megformálására lelhetünk:

„A csata után Koppányt fölnégyelték, és egynegyed részét ide tűzték ki saját várárra. Aztán egy részét valamelyik északi, egy részét valamelyik keleti, s egy részét valamelyik nyugati városba. Az ország négy pontjára, a négy égtáj felé."[265]

„Mikor a magyarok meg akartak erősödni s meg akartak tapadni ezen a földön, ahol ma Magyarország van, Vajk és Koppány egy nemzetségből, az Árpád nemzetségből származtak. De Koppány ragaszkodott az ősi hithez, Vajk pedig tudta, hogy csak úgy lehet itt birodalmat alkotni, ha alkalmazkodik a környező népekhez. Vajk tanulmányozta a keresztény vallást s a pápához fordult, hogy ő az országát megtéríti a keresztény hitre. De Koppány nem egyezett belé, szembeszállt Vajkval, s ő azt mondta, hogy ő kitart az ősi vallás mellett, mert az ősi isten hozta őket ide Magyarországra, az ősi isten segítette, ő az ősi istennek áldozik.

Hát Vajk megmondta neki: ha lázadást mer szítani a nép közt, nem nézi, hogy rokon, hanem ugyanúgy bűnhődik, mint bárki más, aki nem veszi fel a keresztény vallást.

261 *Somogy megye földrajzi nevei*, 1974: 203.

262 Réső Ensel 1861: 7.; Szendrey 1925: 49.

263 *Az Osztrák-Magyar Monarchia irásban és képben* XIII., 1896: 317.

264 Szórványos somogyvári vélekedés szerint ott is lett eltemetve a Kupavár területén (Magyar 1998a. 85.), egy invariáns mátyusföldi folklórszöveg szerint pedig Taksonyfalva határában van eltemetve a pogány vezér (Magyar Zoltán Archívum 90104. – Magyar Zoltán és Varga Norbert gyűjtése, 2011).

265 Somogyvár – Sándor Istvánné, 60 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

Hát Koppány ellene lázadt a keresztény hitnek. Vajk pedig bíztatást kapott. Koppány éppúgy számkivetettnek mondta a magyarok közül Vajkot, mint Vajk őt. Ezért aztán Vajk elfogatta, s elrettentő például a saját véréből való vért négyfelé vágta, úgyhogy azt mondta:

– Ha eddig nem keresztelkedtél meg, majd én keresztellek meg: az Atyának, a Fiúnak, s Szentlélek istennek nevében!

S evel a mondással négyfelé vágta őt. S kiszegezte a vár négy kapujára elrettentő példának."[266]

István Koppány feletti győzelmének egyik leginkább költői elbeszélése a somogyvári Szentesica-forrás mondája. Népszerűségét jelzi, hogy a XX. század közepén – mint utaltunk már rá – a helyi plébániatemplom déli falán is megfestették. Részben ennek is betudható, hogy a mai napig ez Somogyváron és környékén a leginkább ismert történeti monda. A történet szüzséje az, hogy miután István legyőzte és négyfelé vágatta Kupa vezért, e forrásban mosta meg a véres kardját és kezét:

„A csata innen indult el. De ugyanúgy vissza is hajtották a somogyiakat. És mikor jöttek vissza, akkor mosta meg a véres kardját és a kezit [Szent István]."[267]

„Azt mondták a régi legendák, hogy ott mosta meg a kezit Szent István király, amikor a Kupa vezért leverte, megverte, a véres kezit ott mosta meg ebbe a forrásba'. Itt vót a döntő csata. Csak így lehetett, hiszen Veszprém környékin is talált volna elég vizet. Itt győzte le és itt ölte meg a Kupa vezért. A testét fölvágták négy részre, földarabolták, s az országban négy részre kitették nyilvános helyre, hogy így jár az, aki az egyházzal szembefordul."[268]

„A csatának vége vót, és mikor István király leszállt a lováról, egy szép tiszta forrásra talált a közelben. Ott a Kupavár alatt, a vasúttól nem messze. Ott oltotta szomját, s ott mosta meg a kardját és kezit, amely csupa vér vót a pogányok véritül."[269]

266 Bosnyák 1984: 153.

267 Somogyvár – Sándor Istvánné, 60 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

268 Somogyvár – Mándor János, 77 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

269 Öreglak – Kardos Lajos, 83 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996). Említésre méltó adalék, hogy Szentkúti legelő a neve Öreglak Somogyvár felé eső határrészének (Pesty 1864. Somogy vármegye: Öreglak).

E forrás különleges voltáról az említett epizódon kívül számos egyéb hagyomány is tanúskodik. Van, aki úgy tudja, hogy amikor a fiatal fejedelem Koppány felett győzelmet aratott, a forrás magától indult meg. Mások még tovább mennek, azt mesélve, hogy a forrást maga Szent István fakasztotta a kardjával, illetve, hogy az a lova lába nyomából eredt meg:

„Állítólag Szent István fakasztotta vóna azt a forrást. Asszem a kardjával vágott ott üreget, s víz fakadt. Nagyon jó víz vót benne mindig. Ott Pamuk felé vót egy szentkép az erdőbe, Mária-kép."[270]

„Állítólag… én is csak a nagyapámtól hallottam, hogy Szent István a lovával a csata után oda belelépett, belesüllyedt, és ott forrás fakadt. Mást nem tudok mondani. És abba' mosta a véres kezit."[271]

A fent idézett mondavariánsok feltehetőleg a Szent László-mondakörből kerültek át a Szent István-, illetve Koppány-hagyományokba, annál is inkább, mert tudjuk, hogy az apátságot maga László alapította, hogy teste először Somogyváron nyugodott, és hogy helyi kultusza a középkortól napjainkig töretlennek mondható. Egyes mondavariánsok szerint a Szentesica-forrásban is ő, illetve ő is mosott kezet, és ezért tulajdonítanak csodás erőt a vizének.[272] Ez utóbbi hiedelem, ha szórványos is, de szintén él a helybeli szájhagyományban:

„Több, mint valószínű, hogy azt [a Szentesica-forrás mellett álló kápolnát] még Szent István király építette. Nem találták meg a romokat, azt keresték a Pfeifferék [Pfeiffer kanonok a teológusaival]. De ez ilyen szájhagyomány volt. Nagyon jó tiszta víz volt. Ott a parton folyt le, a hegyoldalon folyt le, kristálytiszta gyönyörű víz volt, folydogált, s hordták. Mondták, hogy még gyógyított is."[273]

270 Somogyvár – Szőke István, 84 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

271 Somogyvár – Márton Ferenc, 48 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

272 *Somogy megye földrajzi nevei*, 1974: 124. A helybeliek említenek a Kupavár-hegy aljában Szent Imre-, illetve Hét vezér-forrás is (állítólag hétágú volt, más változatokban pedig a vezérek ittak belőle), az elmondottakból azonban már nem derül ki, hogy vajon e variánsok is a Szentesica-forrásról szólnak-e, avagy egyéb vízfolyásokról. Itt jegyzendő meg, hogy manapság már csak kevesen tudják az utóbbi két forrás pontos helyét, melyet – minthogy az utóbbi évtizedekben jórészt gondozatlanok voltak – szinte teljesen benőtt a környező növényzet.

273 Somogyvár – Mándor János, 77 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

„Hát erről azt mesélték, hogy az István király ott mosta meg a véres kardját és véres kezit. Hát az atya meg tudja mutatni a templomban, föl van föstve. És az soha nem fagy be. Mellette vót egy kereszt, hát ebbe a vörös [kommunista] időkbe' eltűnt, meg egy kis kápolna vót, fából, fönnebb az ódalba'. De az soha nem fagy be, az a forrás. Akármilyen nagy fagy van télen, folyik és folyik. De mondták azt is, hogy csodatevő ereje van. Még másik országokból is jöttek; hercegek, grófok, királyi családok gyógyultak meg. Hát nekem is van egy kisunokám, gyomorszájszűkülettel született. Már nagyon szép nagy vót, vagy hat hónapos, elvitte az anyja, belemártotta neki a cumiját – pedig kétdiplomás tanárnő ám –, elvitte, megmosdatta mind a két gyereket ottan. Spanyolországból meg a királyi család jött ide gyógyulni."[274]

Egyesek szerint még kereszteltek is benne; a hagyomány szerint már a legyőzött pogányokat is. Legalább ilyen talányos az a többek által említett adat, miszerint valaha kápolna állt a Szentesica-forrás mellett. Van, aki úgy tartja, hogy e kápolnát még István építtette győzelme emlékére, mások szerint csak a szerzetesek megjelenése után létesült. Annyi bizonyos, hogy az egyházi iratok is szólnak róla, valamint arról is, hogy a hely valaha búcsújáróhely volt. Az egyik helybeli által említett Pfeiffer esperes veszprémi kispapjaival még ásatásokat is végzett ott a háború előtt, de a kápolna alapfalait nem sikerült megtalálniuk.

Hogy Koppány alakja mennyire élénken élhetett a dunántúli hagyományvilágban, arra beszédes bizonyíték, hogy az említett mondákon kívül további narratív hagyományok sora szól, illetve tesz említést a pogány vezérről. A veszprémi levéltár középkori okleveles anyaga szerint Koppány hadai Balatonkenese felől vonultak a püspöki székhely ellen, és a Litér és Veszprém közötti fennsíkon ütköztek meg István seregével. Egy helyi hagyomány szerint a közeli Csatár-hegy is e Koppány elleni csatáról kapta a nevét.[275] Hogy e középkori hagyományok megint csak nem feltétlenül légből kapottak, arra többek között az utal, hogy Litérrel kelet felől egy Királyszentistván nevű falu határos, míg

274 Somogyvár – Sándor Istvánné, 60 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

275 Csóka Karola (Veszprém) szíves szóbeli közlése. Köszönet Bosnyák Sándornak, aki erre az adatra felhívta a figyelmünket. A hegy közelében a középkor folyamán hasonló nevű település létezett (eredetileg fegyverkovácsok lakták) – ma zarándokkápolnás hely.

északkeleti határán az a Sóly nevű település található, ahol 1009-ben már kápolna állt Szent István vértanú tiszteletére.

A Szent László-hagyományok hatására keletkezett, középkori eredetű Szent István-mondát közöl Sebestyén Gyula az 1906-ban a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* részeként kiadott *Dunántúli gyűjtés*ben. Noha a monda szövegében Koppányt név szerint nem említik, az abban szereplő, Veszprém várát ostromló pogányok szerepeltetése nyilvánvalóan a 997. évi eseményekre utal:

„Mikor a pogányok Veszprémre rontottak, csak Gizella királyné volt odahaza. Az ura, Szent István király kinn járt az országban sereget gyűjteni. De mikor neszét vette a bajnak, sereg nélkül is otthon termett. A várba persze a város laposa felől már nem lehetett bejutni, mert az ellenség minden járt utat elállt. Került hát Szent István a meredek szirtek felé. Tudta, hogy a felesége itt egy kepesztetőn szokta az ebédvizet a völgyből meghordatni. Csakhogy annyi ideje se volt már, hogy a lováról leszálljon: a pogányok észrevették és megrohanták. A felesége a nagy templomban éppen érte imádkozott. Mikor a riadalomra kifutott, Szent István már nekiugratott a sziklának. Mivel a megrémült királyné sietségébe a fényes feszületet is magával hozta, ezzel kezdett integetni, hogy az ura a lovát merre fordítsa. Így a meredek gyalogjárót szerencsésen megtalálta ugyan, de a pogányok mégis utolérték volna, ha közben el nem hányja palástját kardját, erszényét, aranyláncát. Míg aztán a pogányok a drágaságain marakodtak, meg míg a lova arany-patkóját a sziklából feszegették, Szent István szerencsésen fölért a feleségéhez.

Ennek hírére a pogányok annyira megrémültek, hogy maguktól elkotródtak. Oda, a honnan Gizella királyné a kereszttel integetett, Szent István még aznap kápolnát építtetett. A kis kápolna megmaradt egész mostanig, meg-meg az a nyom is látható, a melyből üldözői annak idején az arany-patkót kifeszegették."[276]

Egy már a XIX. század közepén is réginek mondott monda szerint a nagybörzsönyi Szent István tére nevű erdőségben menekült meg István az őt üldöző Koppánytól, és ezért építette fel ott a nevére szentelt, ma is meglévő román stílusú templomot.[277] A hivatkozott történet, mint templomalapítási monda,

276 Sebestyén 1906: 483–484. (Veszprém – Pintér Dénes gyűjtése).
277 Bognár 1984: 71. – Pesty Frigyes kéziratos helynévtára, 1864: Hont vármegye.

Nagybörzsönyben máig széleskörűen ismert és a szájhagyomány része. E monda egy recens szövegváltozata Koppányt vezért is megnevezi:

„Édesapámtól meg a nagyapámtól hallottam ilyen regét, és hát attól féltem én, hát má' nyolcvankét éves vagyok, hogy az édesapámnak tartozok annyival, hogy ezt a regét elmondjam, amit őtőle hallottam. Mert ő is olyan volt, hogy szeretett mindent, ami a faluról… vagy az országban történt, azt ő nagyon megfigyelte. Van is egy könyv, amibe' édesapám nyilatkozott.

[*Hogyan tetszett hallani azt a regét az édesapjától?*]

Azt úgy hallottam, hogy Szent István nagyon szeretett a Börzsönyben vadászni. És annak idején, ugye a Szent István korába' még ugye teljesen erdőség borította ezt a tájat. Ott a Szent István-templom körül is hát nagy erdőség volt. És az Esztergomban lévő Szent István király egyszer gondűző vadászatra indult a Börzsönybe. És megneszelte ezt a Fehér megyében élő pogány várnagy, Kupa, és hát titokba' egy kis csapatot összegyűjtött maga alatt, és a királyi csapat ellen indult, mert nagyon haragudott Szent Istvánra, mer' ugye nem rabolhattak, mer' ugye Szent István megfogta a kezüket, hogy hát nem szabad nekik rabolni. És orvul megtámadta ezt a királyi csapatot, ahogy vadásztak. És ugye a királyi csapat nem volt felkészülve erre, úgy lepte meg őket, hogy nem tudták, és menekülni kellett nekik. És ahogy menekültek ugye, Szent István király egy galagonya és egy bodzabokorba rejtőzött el, mert hogyha ha talán oda be nem bújik, lehet, hogy őt is megfogták volna. De akkor Isten segítségével győzött a királyi csapat, és Szent István király letérdelt a bokor elé, és hálát adott a Jóistennek, hogy megmentette az életét ez a bokor. És akkor megfogadta, hogy ott egy templomot fog építeni annak a helyére. És ott épült a Szent István-templom, de nem a mai Szent István-templom, hanem egy fatemplomot építtetett oda, csak az sajnos leégett.

De úgy mondják a régi öregek, hogy Esztergomban van is egy olyan kő, sarokkő, ami kifordult, amikor leégett a templom. És akkor újraépítették ezt a templomot, hogy akkor egy sarokkő kiesett a falból, és volt ráírva, hogy 1005. Úgyhogy valószínű, hogy Szent István király valóban épített oda egy templomot. Római számmal volt bevésve. És hogy állítólag ez biztos. És a börzsönyiek úgy tartják, hogy ez ténleg a Szent István lába nyomára épült, ez a templom, és ő építette. Gyönyörű most is ez a templom. És a templomban van egy kép, amit

egy ismeretlen festő festett. És azon a képen a Szent István király térdel, és az ország mellett, a korona mellett a Szent István-templomot tartja az egyik kezébe', és fölajánlja a Szüzanyának. És talán azért maradt ilyen szép ez a templom, ami a leégett templom után épült, hogy a Szüzanya ezt a templomot is védelmezi, úgy, mint a' országunkat."[278]

E mondára rímel, hogy Nagybörzsöny határában a Tolmács-hegy mellett egy *Koppány* nevű hegy is található.[279] Szintén a közelben, az Ipoly jobb partján fekvő Bajta határában egy ottani dűlőt és a dűlőben fakadó forrást máig is *Kopán kútja* néven emlegetik. E helyi monda szerint, amely a Szent László-hagyománykör hatását mutatja,[280] a kút vize Koppány vezér lovának patája nyomán keletkezett katonái felüdítésére.[281] Az egyik bajtai adatközlő e hagyományhoz azt is hozzáfűzte, hogy abból a kéziratos falukrónikából ismeri a történetet, amit a helyi tanító olvasott fel még gyerekkorában (az 1930-as években).[282] A Vág–Garam közén, Érsekújvár közelében fekvő Udvard határában szintén számon tartanak egy *Kopán-kút*at, amelyről az a hagyomány, hogy e forrás körül vert tábort Koppány vezér, mielőtt megütközött volna Szent István hadával.[283]

Lehetséges, hogy ezek az adatok a már elemzett bényi Szent István-hagyományokkal[284] állnak kapcsolatban, hiszen mind a földrajzi közelség (Bény lég-

278 Nagybörzsöny – Freml Erzsébet, 82 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 2017).

279 Györffy 1940: 50.

280 Vö.: Magyar 1998a: 73–98.

281 Magyar Zoltán és Varga Norbert gyűjtései, 2011. E sorok írójának 2018-as bajtai terepbejárása során az említett forrásnak már csak a helyét tudták megmutatni a helybeliek, mivel az betemetődött a szomszédos parcellában végzett mezőgazdasági földmunkák által.

282 A bajtai mondával ellentétben literátusi eredetre vall az a hagyomány, amelyet a háromszéki Szentivány határában lévő Kupán tava kapcsán Orbán Balázs jegyzett fel: „A néphagyomány szerint Kupa vezér itt táborozott" (Orbán 1869: III. 198.). Közli még: Szabó 1944: 187.

283 Nagy 2000: 147. E hagyományt Magyar Zoltán és Varga Norbert is feljegyezte Udvardon 2013-ban.

284 Magyar 1996b.; Magyar 2000: 23–31. E helyi folklórhagyományok népköltészeti szempontból leginkább figyelemre méltó darabja egy 1927-es születésű férfi elmondásában a következő (ám abban Koppány nem szerepel): Szent István koronázása előtt történt, hogy a pogány magyarok egy csoportja befészkelte magát a bényi sáncvárba. Mivel Bény Esztergomtól északra nem messzire fekszik a Garam mellett, Istvánt ez nagyon zavarta, hogy a közelségében pogányok tanyáznak. Elrendelte, hogy számottevő szekeret rakjanak meg kövekkel. A szekerek tengelyeit meg kenjék meg. A szekerekre pedig ültessenek föl mindkét feléről katonáknak öltöztetett szalmabábukat, annyit, hogy amennyi elfér egy-egy sor-

vonalban alig húsz kilométer), mind a mondai szituáció (István menekül) alátámasztja annak lehetőségét. Felettébb valószínű, hogy a Koppány-mondakör a dél-dunántúli és Veszprém környéki elterjedésén kívül valaha a fent említett felföldi tájakon (az Alsó-Garam mentén és a Börzsöny nyugati oldalán) is a néphagyomány szerves része volt. Erre utal az is, hogy Helischer József már idézett kéziratos műve kifejezetten a „nép ajkáról vett" véleményként közli, hogy a bényi sáncokat „Kupa" építtette.[285]

Néhány elejtett megjegyzés nyomán az is feltételezhető, hogy valaha a Koppány-mondakörnek az is integráns része volt, hogy a pogány vezérnek táltos lova volt. Egy a törökkoppányi hagyományokra vonatkozó XIX. századi adat mindezt konkrétan is tartalmazza ([Szent István] a menekülő Koppányt azonban nem tudja beérni, mert táltos lovaik testvérek"),[286] míg a már idézett regölyi mondaszöveg talán még beszédesebb, amikor arról szól, hogy Koppány lova emberi hangon is értett.[287]

A szalacskai várról szóló nagyberki mondában olvasható egy beszédes adat a pogány vezér gazdagságáról, mely motívum nyilván a környékbeli kincsmonda-repertoár részeként került Koppány dél-somogyi mondakörébe:

„Kupa herceg uralkodott ott ebben a várban, ennek a névnapján mindig ki lett téve egy nagy aranyökör, aranyekével, ostor van a béresgyerek kezében.

ban. Két pár ökör húzott egy szekeret. Minden szekérnél csak egy élő ember volt, aki nagy ostorral hajtotta az ökröket. Amikor elkészültek, megindította őket Bény felé. A kéméndi határban a régi római úton haladtak, majd a Várhegy alatt kanyarodtak Bény felé. A nehéz teherrel megrakott szekerek csikorogtak, nyikorogtak, zörögtek. Az ökörhajtók a nagyostorral pattogtattak, és közben hangos kiáltással szólították, nógatták az állatokat. A bényi Céneparton lévő őrök meghallották, figyeltek abba az irányba, és meglepődve látták a Várhegy alatt közeledő hadat. Gyorsan bementek a sáncvárba, jelentették vezérüknek, hogy István nagy haddal közeledik feléjük, nemsokára eléri a Cénepartot, és ezen keresztül a nem messze lévő déli bejáratot. Erre nagy riadalom támadt a sáncvárban lévő pogány magyarok között. A vezér kiadta a parancsot: gyorsan elmenekülni a nyugati főbejáraton át. Mire a szekerek elérték a külső sáncot, már csak a helyük maradt a megriadt pogányoknak, megfutamodtak. Szent István nyomban egy kis csoport élén bevonult a sáncvárba, és könnyűszerrel megszállta annak középső főhelyét." (Lukács 1997. 102.; Magyar 2000a. 30–31.)

285 Közli: Csáka 1865: 57.

286 Pesty 1864. Somogy vármegye, 345. Nyomtatásban: Nagy 1870: 51–52.; Magyar 1997: 7.; Gőzsy–Polgár 2001: 352.

287 Hegedűs 1978: 3.

Ezer évvel ezelőtt volt ez."[288]

Ignácz Rózsa 1953-as gyűjtésében szintén szerepel Koppány kincsének motívuma. A somogyi Visz községben egy huszonkét éves lány mesélte el neki az alábbi történetet:

„Visz község és Karád között lévő hegyen, a Kupa vezér hegyén egy nagy vár állott valaha. A Szent István király édesanyja, a »Sarolta« királyné, mikor még Vajknak hívták a fiát, eljött ide, Koppányékhoz (Kupa és Koppány neki is azonos), hogy a Vajknak feleséget keressen. Itt mulattak egészen reggelig, rengeteg pénzt elszórtak(?), Koppánynak is volt két leánya, de a Saroltának egyik sem tetszett, de Koppány azért mégsem sértődött meg, hanem úgy kísérte haza Saroltát, nagy díszkísérettel, sok pénzt elszórtak(?), dobszóval mentek, meg tüzes fáklyákkal és nagyapám mondta, hogy ők leltek egyszer az erdőben egy nagy fa alatt egy fazék arany pénzt, de oda kellett adni a csendőröknek."[289]

Egy ugyancsak Ignácz Rózsa által gyűjtött somogyvári mondában az igazságos Koppány vezérről esik szó, aki király vámszedői ellenében a pártját fogja a szegény embereknek, viszonzásul azok mellé állnak a Szent István elleni harcban:

„Az úgy vót kedvezs, hogy id [itt] minden Koppány apánké [sic!] vót, még a kűbánya is odatúl a Balatonon, osztán éppend onnan hozatta vót Koppány apánk a küvet csónakon, hogy ide Somogyban kűvárat rakasson. De a Szent István király nem tűrhette, meg is üzente neki, hogy nem tűrhesse, hogy Koppánynak kűvára legyék, mert neki még akkor nem vót. No ez éppen akkor vót, mikor a somogyiak egy akkora nagy pontyot fogtak vót, mint egy kisborjú. Akkor még nem vótak iden akkorák. A nép meg halban adózott vót Koppány apánknak, de mán azt a csuda nagy halat nem akarták vót beszolgáltatni [sic!], csupa büszkeségből. Mer' ezek a somogyiak mindig vetekedtek a vámosiakkal. Somogyvámos. Odan a Szent István királynak a vámszedői vótak az urak, afféle cselédnép. De a mi eleink soha sem vótak cselédek, hanem szabad magyarok Koppány apánk vezérlete alatt. No, hogy ők nem s nem, azt a nagy halat nem adják be, hiszen eddig is csak kis halban adóztak. Aszonták azt megsütik s megeszik mind együtt, az egész, a vámosi határban, a mezőn, hagy vesse szét

288 Néprajzi Múzeum Etnológiai Archívuma 4030/17. – Szendrey Ákos gyűjtése, 1953.
289 Ignácz 1953: 193.

a méreg az írígységtől azokat a vámosi királyi cselédeket. No, Koppány rálett, aszongya, mer' jó ember vót az a szegényhez, nem bánom, maradjon a nagy hal a tiétek, de halljátok-e, én pártollak titeket a vámosiak ellen, osztán ti is pártoltok-e éngem az én ellenségem elen? Avval megmondta, hogy ki az ő ellensége: az Isván öcsém. A tulajdon kisöccse. Az. Mer' ellenem akar az jőni a kűvár miatt. De ha ti hadra keltek velem ellene, hát én nemcsak ezt az egy nagy halat, de mind az egész adót örökre elengedem nektek. No így lett meg a nagy hadsereg Isván ellen…"[290]

Törökkoppány vidékén a szentgyörgyharmat mondáját egyesek István és a somogyi vezér ellenségeskedésével hozták összefüggésbe:

„A másik ilyen történet az, hogy elfogták István királyt. Koppány, de akkor még nem ment annyira késhegyre a dolog. S azt mondta, hogy elengedi, ha megátkozza a magyarokat. S akkor István égre emelt kézzel megátkozta a magyarokat:

– Verd meg, Isten, a magyart áprilisi harmattal, májusi esővel! Ölég átok? – kérdezték.

– Nagy átok – mondták. – Akkor mehet!"[291]

A gyűjtött szövegből nem derül ki, de az átoknak nyilván csak úgy van értelme, ha a magyarokon ez esetben a keresztény magyarokat értjük.

290 Ignácz 1953: 192.

291 Szorosad – Bősze Gábor, 63 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

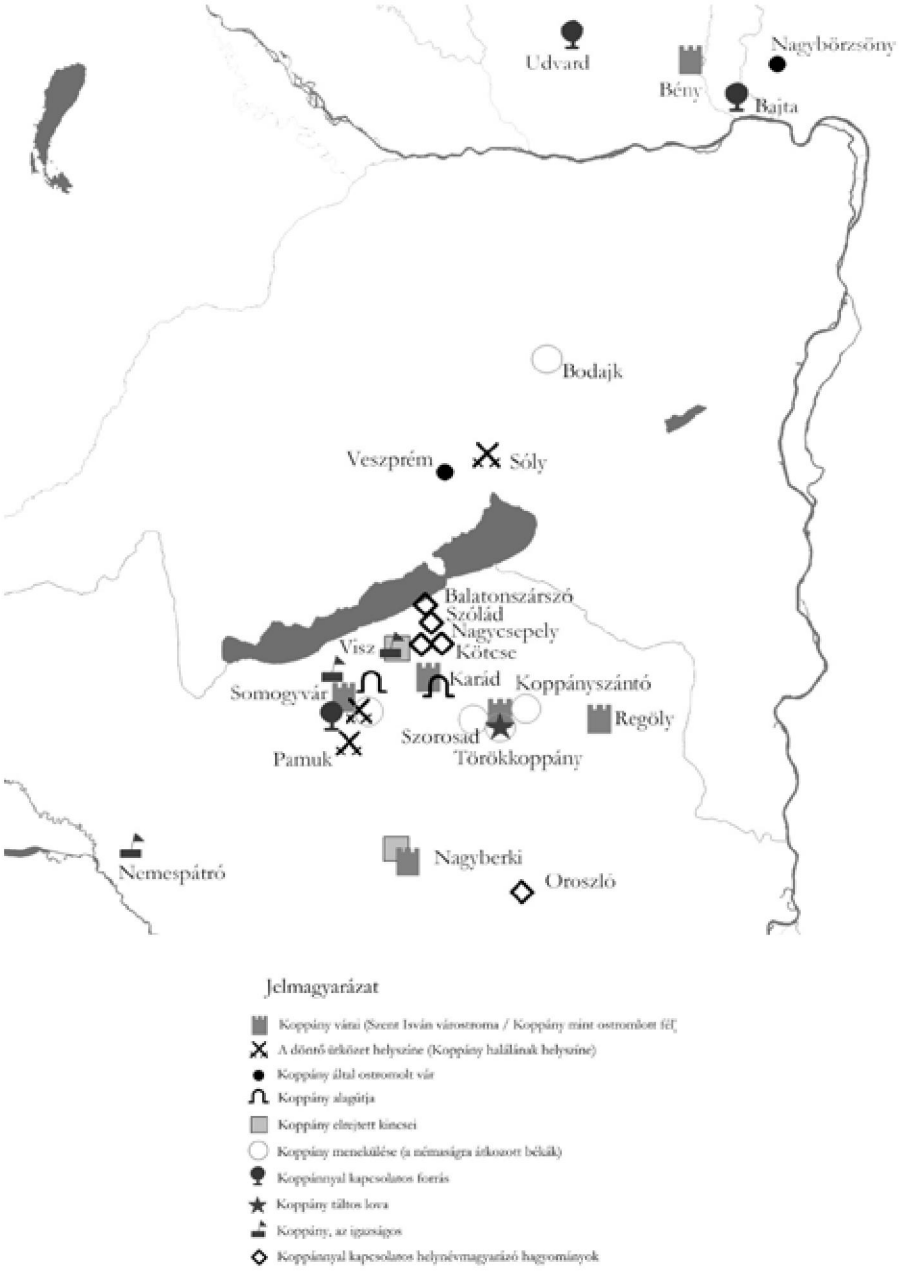

6. térkép A Koppánnyal kapcsolatos mondák fő helyszínei
(Magyar Zoltán adatai alapján a térképet Demeter Gábor készítette)

Részben a helyi névetimológiák[292] sorába tartozik az a mondatöredék is, miszerint Kötcse falu eredetileg Költségnek neveztetett, mert Kupa vezér több költséges utazást tett arra.[293] A Kőröshegy szomszédságában található Bálványos község a hagyomány szerint arról kapta a nevét, hogy még Szent István korában is pogány bálványimádó hely volt. E bálványimádás utolsó emléke az a nagy kő, amelynél a helyi népmonda szerint Koppány vezér is áldozott a pogány isteneknek.[294]

Törökkoppány és környéke szájhagyományában nem ritka, hogy Koppány alakja a török kori emlékekkel keveredik. Ennek elsődleges oka az, hogy e tájon a török kori szandzsákszékhely jóvoltából a népi történelmi tudatba a török hódítók több mint százéves ottlétének az emléke nagyon erősen beépült, amit a lépten-nyomon napvilágra kerülő tárgyi emlékek sora (pénzek, fegyverek, edénytörmelékek) folyamatosan elevenen tartott. Mégis némileg meglepő, hogy a Szent István korában élt pogány vezér egyes folklórszövegekben már mint – szintén pogány – török basa tűnik fel:

„Ez onnét irányította ezeket. Vót ilyen őrző csapata, ezek felügyeltek a falunkra. Szedte be a népektől az adót. Vót neki ilyen csapata.

Azért vót Törökkoppány, mert ez egy Somogy megye nagyságú területnek vót a parancsnoka, ez a Kupa vezér. Ez egy nagy fej vót a törökök részirő́l, és onnan Koppányból irányította a vidéket."[295]

„Ezt a Kupa vezért a paplakás pincéjébe' ott füstölték meg, azaz fojtották meg. Ott abba a pincébe befüstöltek, és ott pusztult el az a török basa."[296]

A mondakör határterületein mozogva érdemes utalni arra, hogy a pogányok elleni küzdelem a Szent István-hagyománykörben más ellenfelekkel kapcsolatban is felbukkan. A Székelyföldön több monda szól arról, hogy amikor István a még pogány székelyek ellen fordult, csúfosan kellett megfutamodnia, sőt még

292 További adatok: MAGYAR 2018: II.a. 63–64.
293 *Somogy megye földrajzi nevei*, 1974: 205.
294 *Somogy megye földrajzi nevei*, 1974: 190.
295 Andocs – Bodó Ferenc, 74 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).
296 Andocs – Bodó Ferenc, 74 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996). A mondában említett paplakás a régi plébánia középkori épületével azonos, melyet a XX. században bontottak le.

a kereszt is akkor ferdült el a koronája tetején.[297] Egy bukovinai székely népmondában már nem Koppány, hanem Vata vezér az a bizonyos pogány ellenfél:

„Szent István idejiben a magyarok pogányok voltak. Szent István hozatott külföldről hittérítőket, és a magyarokat megkereszteltette. Azonban volt egy törzs, akik nem jó szemvel nézték, hogy a régi istenektől a nép elpártol, és követi az új hitet. Háborút indítottak Szent István ellen, folyt a harc, majdnem hogy a pogányok győztek. Ahogy viaskodtak, Vata, a vezér, Szent István felé sújtott, s a kardja a keresztet érte, és a kereszt elhajlott az ütéstől, s azóta es úgy van."[298]

Egyes somogyvári hagyományok szerint Imre herceget a somogyi erdőségekben érte a tragikus vadászbaleset. Van, aki azonban a trónörökös halálát a helyi mendemonda alapján nem feltétlenül a véletlennek tulajdonítja:

„Azt hallottam, hogy erre történt, hogy a vadkan megölte. Itt, Somogyban történt. De olyant is hallottam, hogy nem a vadkan ölte meg, hanem az apjának a törvényei ellen szegült, és megölték. Megölette az apja. Ezt is hallottam. Sőt, hogy pont erre, valahol erre vadászott, s hogy egyedül elment a csapattul, egyedül ment el, és akkor. Úgyhogy máskor is volt árulás. Mert tudja, a fiú is a pogánysághoz húzott. Meg aztán nagyon sok királyról hallottam, hogy még imádkozott is, nehogy a fia megelőzze."[299]

Hasonlóképpen pogány éle van annak a helyi hagyománynak, miszerint Koppány mondabeli özvegye utóbb Szent László ősanyja lett:

„Kupa vezér özvegye vót neki [Szent Lászlónak] a nagyanyja. Mert a Vazul vette el azt az özvegyet feleségül, akit letett Kupa a Szávicán az erdőbe'. Hát az a

297 Bosnyák 1993: 8. (Gyergyóremete – Puskás Ferenc).

298 Bosnyák 1984: 153. – Istensegíts. E monda egyes motívumai a borsodi Vatta kapcsán Pesty Frigyes 1864-es helynévtárában is szerepelnek.

299 Somogyvár – Sándor Istvánné, 60 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996). A gyűjtés pikantériája, hogy e mondaváltozat hallatán parázs vita kerekedett az adatközlő és a falu jelen lévő plébánosa között e hagyomány valóságtartalmáról, utalva arra, hogy az elképzelhetetlen, hogy éppen Szent István és éppen a saját örökösét ölesse meg. És ez aligha szorul magyarázatra. Ami az esetben a különös mondatöredéken kívül igazán figyelmet érdemlő, az a helyi tudatvilágban számos más alkalommal is felszínre bukkanó pogánypárti felfogás, az a szimpátia, amely a szájhagyomány különféle rejtekútjain talán szintén középkori forrásból ered.

Vazul, ugye az vette el. Pogány módra újra házasságot kötött; onnan származott ugye László király."[300]

Mint napsütötte, kövekkel borított helyeken gyakran, a Kupavár tetején, az apátság romjai között nyáridőben nagyon sok kígyó található. Ez az alapja ama helyi hiedelemnek, hogy az ott meghalt pogányok lelke nem tud máig sem megnyugodni: nem tudnak elmenni onnan, és a lelkük azokba a kígyókba bújt, melyek most is ott élnek a romok között és a környéken. Lehet ez átok, és lehet szimpátia kifejezése is akár.

Muravidéki hagyományok szerint a környékbeli (Zala megyei – hetési, gőcseji – reformátusokat Koppány vezér „sarjadékainak", azaz a pogánysághoz húzó és a harcban mellé állt magyarok leszármazottainak tartották:

„Itt ezön a vidékön István királynak vót egy testvérje. István király Rómához fűződött, mint katolikus. Osztán akkor a testvérje meg pogány vót ugye. És ők nem értötték meg egymást. S így Magyarország kétfelé szakadott. Aztán ez a testvérje vót ezen a vidéken, a mi vidékünkön. István király meg azon a fölvidéken, Magyarországon. Osztán ugye ezek háborúztak vóna ugye, de aztán István király elfogatta… vagy elfogták ezt a testvérjit, osztán az István király a testvérit kivégeztette. Errül a történetrül meséltek. De én olvastam István királynak a történetét, de ezt nem írta benne. Ez most mendemonda vót-e vagy valóban megtörtént? Osztán ezön a részön azért maradtak ezök a kálomisták meg az evangélisták, mert annak a vallásából származott. Azért nem mindenki katolikus itt. Ugye ha fölmegyünk, itt Nemesnép, Szentgyörgyvölgy, Jakabfa… ezök már mind kálomisták. Kebele még katolikus, Szentlászló ő már kálomista. Hogy ezök az István király testvérinek a sarjadékai vónának. Errül így beszélgettek."[301]

Koppány részben a halhatatlan és visszatérő hősök[302] sorába is beletartozik azáltal, hogy szórványosan róla is fennmaradt az a hagyomány, hogy a somogyiak még évekig visszavárták a vezérüket, nem hitték el, hogy meghalt:

300 Somogyvár – Sándor Istvánné, 60 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).
301 Magyar 2010: 65. (Göntérháza: Csuka József, 89 éves – Magyar Zoltán gyűjtése, 2008).
302 A témakör irodalmának összefoglalása: Magyar 2001.

„A Koppányt nagyon tisztelték. Ugye Koppány adott a népnek kenyeret. És mikor megölték, ugye nem vót rádió meg újság, évekig várták vissza. Nem hitték el, hogy meghalt." [303]

Nem kérdéses a Koppány iránti tisztelgő gesztus azokban a népi szövegekben sem, melyeket mintegy összefoglalásként adunk közre:

„Lényegében mind a kettő egy abszolút böcsületes embör volt. Az egyik, mert lépés tartott a korral, a másik meg azért volt böcsületes, mert tudott ragaszkodni a múltjához, és abban látta a legszebbet, a legjobbat."[304]

„Olyant mondanak most már, hogy lehet, hogy jobban jártunk volna, ha az maradt volna [Koppány]. Hogy akkor jobb lett volna."[305]

„A pátróiak Koppányhoz húztak inkább. Mikor én iskolába jártam, akkor mink is dicsekedtünk vele, hogy mink koppányiak vagyunk. A somogyiak ölég nyakasok vótak, elképzelhető, hogy nem könnyen tértek át a körösztény hitre. Lehet, hogy István királ jó vezér vót, jó király vót, jó körösztény vót, de Koppány is igaz embör vót."[306]

Koppányra utaló helynevek

A Koppány-hagyományokat kutatva nem tanulság nélküli áttekinteni azokat a helyneves adatokat, melyek bár mondai vonatkozásokat már nem őriznek, közvetve vagy közvetlenül ugyancsak a somogyi vezérrel kapcsolatosak. Természetesen mindenekelőtt ilyenek azok a helynevek, melyek Somogyvár urának nevét őrzik. Ezekre a történeti vonatkozások taglalásakor már részletesen

303 Somogyvár – Sándor Istvánné, 73 éves – Magyar Zoltán gyűjtése, 2009.

304 Somogyvár – Heves János, 68 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

305 Somogyvár – Sándor Istvánné, 60 éves (Magyar Zoltán gyűjtése, 1996).

306 Bosnyák 2001: 43. (Nemespátró: Dömötörffy Józsefné – Bosnyák Sándor gyűjtése). További vonatkozó adatok: Somogy megye (Ignácz 1953: 193.); Harkány (Eperjessy 2006: 518–519.). A Koppány-mondakör típusmutatója *A magyar történeti mondák katalógusá*ban: Magyar 2018: II.a. 61–64.

kitértünk, és ha csak a dunántúli adatokat nézzük, Veszprém, Zala, Somogy és Baranya megyékben egyaránt felbukkan Koppány nevét viselő falu vagy faluhely. A Sióba ömlő Kis-Koppány és a Kaposba torkolló Koppány víznév újabb kori elnevezés; az utóbbinak például a középkorban Füzegy patak volt a neve. Hasonlóan újabb kori névadást őriz a Koppány-völgyi Koppányszántó és a Kis-Koppány völgyében található Koppánymegyer, amely 1927 óta – amikor egyesült Nagybábonnyal – Bábonymegyer néven ismeretes. Régi elnevezés lehet ellenben az a Kaposmérő határában található *Koppány-ér*, amely egy ottani forrást jelöl emberemlékezet óta, és amely forrás vizének gyógyító erőt tulajdonítanak.[307]

A somogyi vezér emlékével kapcsolatosak a Somogy-szerte emlegetett *Kupavár*ak is. Megjegyzendő, hogy a somogyi emberek *kupá*nak nevezik domboldalakban mutatkozó kerek, teknőszerű, medenceszerű mélyedéseket is, az esetek többségében azonban olyan értelemben említik, hogy az adott hely (domb, hegy) Koppány vezér vára volt. A leghíresebb ezek közül természetesen a somogyvári Kupavár, amely valóban a somogyi vezér székhelye volt, és amelynek falmaradványait még manapság is látni lehet. A Karád felett emelkedő Kupa-várban a hagyomány szerint egy Kupa nevű herceg lakott,[308] s mint az már említésre került, egy ottani alagútmondában Kupa vezér szerepel, tehát nyilvánvalóan e vár neve kapcsán is róla van szó.

Bálványos falu határában, a hegyoldalban – bár az erdő már benőtte – szintén számon tart a helyi emlékezet egy Kupavárat, ahol a monda szerint pogány áldozatokat is bemutattak. Kőröshegy és Bálványos között, a Kereki feletti magaslaton szintén egy Kupavárra lelhetünk, amely a Marczaliak ősi várával lehet azonos. Ennek eredeti neve (Fejérkő) fokozatosan feledésbe merült, a köveit építkezésekhez hordták el, az alapfalak és a kápolna körvonalai azonban még a múlt század végén is jól látszottak.[309]

Nyugatabbra, Szólád határában szintén található egy Kupavár, miként a hagyomány szerint a közeli Nagycsepely melletti Guba-vár is Kupa herceg

307 *Somogy megye földrajzi nevei*, 1974: 496.
308 *Somogy megye földrajzi nevei*, 1974: 224.
309 *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben* XIII., 1896: 316.

vára volt.[310] A Drávához közeli Háromfa határában egy határrésznek szintén Kupavár a neve. A hely régebben fenyves volt, majd legelő és szántó lett, és a helyi szájhagyomány úgy tartja, hogy avar földvár, majd Kupa vezér vára állt ott.[311] És immár Tolnában, Érténytől keletre az edelényi pusztán a leírások szerint még a XX. század elején is mutogatták a somogyi vezér állítólagos várának romjait.[312]

A Koppány-hagyományok közvetett nyomaira lelhetünk ellenfeleinek somogyi említésekor is. Mint láttuk, a somogyvári Kupavár-hegy aljában fakadó forrást Szent Istvánnal hozza összefüggésbe a néphagyomány. Ugyanitt egy forrás Imre hercegnek a nevét is őrzi. Szintén Somogyváron a Kupavártól délre a középkorban egy Szent Imre-templom állt (ennek emlékét őrzi az Imre-remic határnév). A szent király emlékét Somogyban több falunév is fenntartotta (Porrogszentkirály, Rinyaszentkirály), míg egy elpusztult középkori településre utal a nagyberki sáncok közelében található Szentistvánpuszta. A Koppányt megölő Vecellin fiának nevét őrzi a Látrány melletti Rádpuszta, amely a XI. századtól a nemzetség somogyi törzsbirtoka volt. Hasonló vonatkozásban érdemel figyelmet a Kaposvártól északkeletre fekvő Orci, amelynek névadója a pannonhalmi monostor kiváltságlevele szerint a Koppányt legyőző sereg egyik alvezére volt, továbbá az a Zalakoppányban található Orci-kereszt, amelyről azt tartotta fenn az emlékezet, hogy a keresztet egy Orci nevű német állította.[313]

A somogyi Koppány-hagyományok fennmaradását e tájék pogányokkal és a pogány korral kapcsolatos gazdag hagyományvilága segítette elő talán a leginkább. Persze mindez valójában kölcsönhatás lehetett, és sok helyütt valószínűleg az eredeti réteg mára már annyira lekopott, hogy mindössze egy-egy helynév utal a pogány vezér valamely helyi mondájára, illetve valamikori híveire.

310 *Somogy megye földrajzi nevei*, 1974: 205. Egyesek szerint ez utóbbi helyen középkori kolostor állt, amely a török időkben pusztult el.

311 *Somogy megye földrajzi nevei*, 1974: 747.

312 Karácsonyi 1926: 9.; Fényes 1851: I. 303. Pesty Frigyes 1864-es helynévtára a borsodi Uppony község és várának elnevezését is a pogány vezérrel hozza összefüggésbe.

313 *Zala megye földrajzi nevei*, 1964.

Egy ilyen jellegzetes helynév már a középkorban is létezett (1479: *Pogánd*),[314] bár a ma ismert elnevezések többsége nyilvánvalóan újabb keletű.

Köztudomású, hogy a térítés egyik hatásos módszere volt, hogy az új vallás felhasználta és kisajátította a régi hit legnépszerűbb kultuszhelyeit. Ilyen áldozóhely lehetett *Pogányszentpéter*, amelynek határában utóbb pálos kolostor létesült.[315] A nevéből ítélve hasonló hely lehetett a Balaton melléki *Bálványos* is, amely e néven már a pannonhalmi monostor kiváltságlevelében is szerepel, és amelynek határában Kupavárat is említenek a feljegyzések.[316]

Mint említettük, Kaposmérő határában egy forrásnak *Koppány-ér* a neve. Ugyanott egy másik vízfolyás a *Pogány-forrás* nevet viselte, és vizének – egészen betemetéséig – gyógyító erőt tulajdonítottak.[317] Som község mellett *Pogány-kut*at említ a szájhagyomány, úgy tartva, hogy a név onnan ered, hogy a kút környékét régen pogányok szállták meg (kultikus célból?).[318] Veszprém környékén – talán a Szent István-, Koppány-hagyománykörrel összefüggésben – egy XIX. századi adat szintén a pogány magyarok áldozóhelyét említi a Tapolcafő néven ismert forrásról szólván:

„…egész természetesnek találjuk a történelmi hagyományok ama részletét, mely szerint hazánkban, mikor már a kereszténység századokon át meg volt honosítva, e forrás partján Ázsiából jött őseink közül sokan még mindig pogány isteni tiszteletet tartottak. Oltáraik helyét ma is mutogatják."[319]

Pogányföldi víz, *Alsó-pogánföldi vízfolyás* a neve annak a pataknak, amely Csombárd közelében ered, és Osztopán, Pamuk, Somogyvár és Öreglak határának érintésével Fonyódnál ömlik a Balatonba. Elnevezése nyilván a somogyvári Kupavárnál történt eseményekre, a somogyi vezér környékbeli népére is utal, és e vízfolyást az említett falvak népe emberemlékezet óta így ismeri. A Balatonszent-

314 Csánki 1894: II. 636.

315 *Somogy vármegye*, 1914: 129. Egy 1501. évi oklevél szerint a kolostor a helység közelében egy dombon állt, melyet a mai napig is *Klastromi dűlő*nek neveznek.

316 *Somogy vármegye*, 1914: 43.

317 *Somogy megye földrajzi nevei*, 1974: 496.

318 *Somogy megye földrajzi nevei*, 1974: 180.

319 Eötvös 1896: 177. A Kárpát-medence számos vidékén is találni hasonló adatokra, kivált a Székelyföldön szaporodik meg az előfordulásuk, de mivel ezek témánktól távol vezetnek, mindössze utalni kívánunk az analógiákra: Magyar 2018a: III. 205–209.

györgy melletti Vörs a Zala, a Kis-Balaton mocsarai mellé települt, és e lápvidéken az egyik sziget a *Pogán-sziget* nevet viseli – aligha véletlenül.[320] A Somogyjádd és Edde határában található kis halmokat a helybeliek *Pogányhányás*, *Törökhányás* néven ismerik, és úgy tartják, hogy Kupa pogányai, illetve török harcosok nyugosznak bennük.[321] Somogyacsa határában a műemlékvédelmi szakirodalom egy *Pogányvár* maradványait tartja számon, melyet azonban a faluban már csak a legöregebbek emlegetnek.[322] Ma már nyoma sincs, miként csupán helynév őrzi a Somogyzsitfa melletti *Pogán-vár* emlékét is, ahol a hagyomány szerint valaha szintén vár állt,[323] őrizve egy letűnt kor, egy letűnt hitvilág, egy tiltott-üldözött ideológia nyomát és híveinek makacsul tovább élő emlékét.

320 *Somogy megye földrajzi nevei*, 1974: 89.
321 *Somogy megye földrajzi nevei*, 1974: 383., 360.
322 *Törökkoppány és a Koppány völgy*, 1980: 42. Ugyanitt *Pogány-domb* helynév is ismert.
323 *Somogy megye földrajzi nevei*, 1974: 292.

KOPPÁNY ALAKJA A SZÉPIRODALOMBAN

Míg a középkor századaiban a magyarok történetével foglalkozó krónikák – ha szimpatizáltak is a somogyi vezérrel, jobbára csak az István-ellenes felkelés tárgyalásakor említették, a XVIII. század végétől immár szépirodalmi művek is feldolgozták Koppány korát, alakját, életét, szükségszerű tragikumát, azt a művészi eszközökkel kiválóan megragadható feszültséget, amely két eszme, két habitus, két markáns egyéniség konfliktusából adódott, és amely téma bármikor időszerű és aktualizálható volt.

Az időben első szépirodalmi feldolgozás meglepő módon nem is magyar szerző tollából származott. 1792-ben jelent meg és mutatták be a pesti német színház énekesének, Franz Xaver Girziknek *Stephan der erste* König der *Ungarn* című művét. E meglehetősen lapos és nehézkes német nyelvű dráma azért érdemel figyelmet, mert felhasználásával, átdolgozásával készült Katona József 1813-ban bemutatott *István, a magyarok királya* című darabja. E színművet a Szent István-napi ünnepi előadás céljára a magyar színház rendelte meg, s minthogy a munka meglehetősen sürgető volt, Katona mondhatni kényelmességből fordult a német színész húsz évvel korábbi darabjához. Átdolgozását „Eredeti vitézi nézőjáték"-nak nevezte, valójában azonban javarészt szó szerint átvette Girzik dialógusait. Katona műve mégis lényegesen érdekesebb és jobb, ugyanis az eredeti színmű szerkezetét gyökeresen átalakította: a lényegtelen részeket elhagyta, miáltal a mintaként használt szöveg egyharmadára rövidült; átformálta a figurákat is, néhány rövid, ám hangsúlyos betoldással is élt, és ezáltal a nyersanyagként használt szöveget mozgalmasabbá és drámaibbá tette. Mint azt a két művet elsőként összehasonlító Heinrich Gusztáv megállapította, Girzik műve „inkább dialogizált irányregény" volt, míg Katona, a mondanivalót is módosítva, valódi

drámát alkotott belőle.[324] A német darabban Vencelin alakja háttérbe szorítja Istvánt is, és lényegében a királyt védelmező lovagok az igazi hősök, míg az István ellen lázadó Kupa (itt: sümegi vezér) aljas gonosztevő. Ezzel szemben Katona Vencelin szerepének csökkentésével „növelte István súlyát, s e törekvéseket ellenfelének »megemelésével« is elősegítette".[325] Mint Waldapfel József írja:

„A német lovagoknak a magyarság rovására való kiemelését nem hagyhatta meg oly mértékben, mint a német színésznek a magyar állam német segítséggel való alapítását glorifikáló drámájában találta. Az eredeti bántóan idegen szemlélete Kupa alakjának valamivel emberibb és nemesebb irányba való átalakítását is feladatává tette a magyar színpadra való alkalmazásnak. De félig-meddig tragikus alakká is válik közben Girzik gonosztevője, oly nemzeti ellenállás vezérévé, amely, ha nem is célravezető, de érthető. Előde kivált Peturnak, sikertelen kísérletét említi is Bánk Petur ellenében. Katona Kupája nem látja a történelmi átalakulás szükségét, de az ősi erkölcsért és erőért való – kicsit az öreg Toldira emlékeztető – aggodalomra jogosult. Társaiban való vak bizodalma is tragikusabbá teszi alakját."[326]

A darab cselekménye – Orosz László interpretálásában – röviden a következő:

„Kupa somogyi vezér bár színleg István híve, titokban összeesküvést szervez ellene. Vencelint, István fővezérét hűtlenséggel vádolva meg akarja buktatni, s feleségül szeretné venni István mostohaanyját, Adelhaidot, hogy e kapcsolat révén magához kaparintsa az uralmat. Egyik terve sem sikerül. Összeesküvése kitudódik, menekülnie kell. Közben azonban párthíveinek sikerül elfogniuk Adelhaidot és rokonát, Boleszlávot, s most Kupa azzal zsarolja Istvánt, hogy megöleti őket, ha nem kapja meg az ország déli részét és Adelhaid kezét. István nem enged a zsarolásnak, Isten kezébe ajánlja övéinek sorsát, megtámadja és legyőzi Kupát. A harcban Kupa elesik, Adelhaid és Boleszláv megszabadul, s a darab azzal zárul, hogy megérkezett a pápától küldött korona, Istvánt a magyarok első királyává fogják koronázni."[327]

324 Heinrich Gusztáv véleményét idézi Orosz László (Orosz 1974: 38.).
325 Nagy 1993: 115.
326 Waldapfel 1942: 36.
327 Orosz 1974: 39.

A drámát némi szerelmi szál is átszövi, ugyanis az első két felvonásban Kupa még erősen csapja a szelet Adelhaidnak, annál is inkább, mert Géza fiatal özvegye eleinte egyáltalán nem közömbös iránta. Kupát azonban vonzalmainál erősebben befolyásolja a hatalomvágya és ama célja, hogy az országot visszavezesse az ősök hitére. Ez utóbbi egy helyütt szinte programszerűen is megfogalmazódik: „…ha én titeket atyáitoknak ama boldog ideire visszaemlékeztetlek, melyben minden magyar szabad volt, nem kívánkoztok-é vissza ama szentséges időkre?"

Részben e fenti gondolatokra rímel a második felvonás harmadik jelenete, amely egy pogány istentisztelet elképzelt miliőjét rajzolja meg, és amely (mondhatni, a kor tudományos ismeretanyagára jellemző módon) antik bálványok – Mars- és Herkules-szobrok – előtt zajlik. Itt éri a pártütőt István támadása, hogy aztán az utolsó felvonásban – megint csak jókora történelmi anakronizmussal – Kupa Veszprém várának védelme közben essék el.

A mű leghosszabb eredeti szövegrészlete az, midőn István a lázadó vezért siratja:[328] „Minden ismét jobban fog zöldelleni – Kupa sohasem többé – ő elrothad – Kupa sohasem többé, sem azok, kik általa elcsábíttatván, képzelt szabadságok mellett ontották véreket."[329]

Kupa tehát Katona művében a régi szokásokhoz ragaszkodó nemzeti ellenállás tragikus hőseként szerepel, aki személyes példájával érdemessé válik arra, hogy a király megsirassa. Kupának mégis vesznie kell, mert a szabadságot az anarchiával azonosítja, és önzésével az ország sorsát, jövőjét fenyegeti. Mint Nagy Imre írja: „emberi formátumot kap tehát Katonától, de ügyének igazságot nem".[330]

Ahogy Orosz László észrevette, Katona István király-átdolgozása és későbbi főműve, a *Bánk bán* között számos párhuzam figyelhető meg – főként Kupa és Petur bán alakjának megrajzolásában. Ilyen már az alapszituáció is, hiszen mind Kupa, mind Petur és a békétlenek a törvényes királyi rend ellen lázadnak.

328 Itt mutatkozik meg a két mű közötti legtöbb eltérés, Girzik ugyanis Kupa bűnhődésének a jogosságát hangoztatja.

329 Katona 1959: I. 932–933.

330 Nagy 1993: 116.

Érveik között egyformán szerepel a régi szabadság felemlítése és a származás egyenjogúságának hangoztatása. Hasonló a bukásuk is, mely egyformán katartikus, kivált azáltal, hogy maga az uralkodó (István, illetve II. Endre) mond sajnálattal teljes gyászszavakat az elbukott főurak holtteste fölött. Koppány példája egy ízben konkrétan is szóba kerül, midőn Bánk bán igyekszik lebeszélni a lázadásról az összeesküvőket: „Ha oly hatalmatok lehetne is, mint volt Leventa – vagy pedig Kupának – de nekik is elsült-e?"

Katona József drámájának bemutatása után három évvel Berzsenyi Dániel szintén egy Szent István uralkodásának az elején játszódó színmű írásával próbálkozott. A Somogyvárhoz közeli Niklán élő költő a pogány vezér alakját állította műve középpontjába, amit már annak címe (*A Kupa támadása*) is hangsúlyoz. Berzsenyi 1816 februárjában számolt be egy levelében Kazinczynak a tragédia írásáról és az alkotómunka nehézségeiről. És ámbár a drámának három szövegváltozata is fennmaradt, a második felvonásnál tovább egyikben sem jutott a költő.

Noha Berzsenyi szintén ismerte Girzik művét, mind tőle, mind Katonától eltérően dolgozta fel az István és Koppány közötti konfliktust. Rokonszenve a fennmaradt részletek alapján közel egyformán oszlott meg a király és a lázadó vezér között, és a témából a magyarság és a műveltség összeütközésének konfliktusát szándékozott kibontani. Berzsenyi művében Koppány a nemzeti sajátosságok megőrzését tekinti a szabadság fő zálogának, míg István „a népek folyton változó »állapotja« által meghatározott tökéletes renddel azonosítja a szabadságot".[331] Művében Istvánt Berzsenyi egy bölcs, tépelődő, az *Intelmek*ből ismert mély lelkiségű férfiként ábrázolja, míg „Kupát… a maga korában a nemzeti ellenállás vezetőjévé nőtteti".[332] A mellékalakok – mind a németek, mind a pogány magyarok – meglehetősen sötét színben, fanatikusokként vannak ábrázolva, mindössze Koppány fia, Bárdos árnyalja ezt a képet, aki afféle békeszerető, pozitív, kompromisszumra hajló figura, mintegy a rockoperabeli Réka előképe. A töredékes színmű (amelynek első felvonásából három jelenés, a másodikból pedig öt jelenés készült el) azzal indul, hogy István követeket

331 Nagy 1993: 116.; Orosz 1976: 188–189.
332 Waldapfel 1942: 36.

küld Kupához, akik sok veszély közepette végül meg is érkeznek a somogyi vezér udvarába – de küldetésük céljára már nem derül fény. Nagy kár, ugyanis az elkészült részletek alapján ígéretes mű sejlik fel…

Az irodalomtörténet számon tartja, hogy a Badacsonyban (ahonnét jó időben egészen Somogyvárig ellátni) birtokos Kisfaludy Sándor maga is tervezett drámát a pogány vezérről, e terv azonban az eddig ismert hagyaték alapján csupán nemes szándék maradt. A szabadság leverése utáni években a tragikus sorsú Teleki László a megelőző időszak kérdéseire próbált választ lelni a 977. évi felkelés témájában, *Kupa lázadása* című drámája azonban Berzsenyiéhez hasonlóan torzóban maradt.

Immár a századforduló táján több „kismester" is megpróbálkozott a téma színpadi feldolgozásával. Szász Károly *István vezér* című ötfelvonásos, jambusos tragédiája (1893) a címmel ellentétben Koppányról, illetve annak bukásáról szól, és a mű szerint e bukás legfőbb oka az, hogy a somogyi vezér elvakultan szerelmes Géza özvegyébe. A már említett Berzsenyi- és Teleki-drámához hasonlóan töredékes maradt Horváth Cyrill *Kupa* című szomorújátéka is, amelynek első két jelenete egy Kupa-ellenes német konspiráció körül forog, már e rövid részben is valóságos történelmi panoptikumot vonultatva fel.[333] Csupán a teljesség kedvéért említendő Platz Bonifác két felvonásos ifjúsági drámája (*Koppány vezér*),[334] amely meglehetősen gyenge alkotás, ráadásul olyan kellően nem okolt anakronizmusokkal terhelt, mint hogy Koppány hadát Imre herceg, a vitéz ifjú trónörökös győzi le, foglyul ejtve a csatában Koppány fiát, Csobáncot is.

Koppány története idővel a prózai feldolgozásoknak is kedvelt témájává vált. Gaál Mózes 1893-ban *Kupa, a pogány vezér* címen publikált történelmi elbeszélést,[335] amelyben Koppány erőszakos, kegyetlen figura, aki remetét ölet meg, a népre rágyújtja a templomot, sőt még saját táltosát sem tiszteli – méltán bűnhődik tehát a már többször említett halálnemmel. A későbbi feldolgozások azonban többnyire rokonszenvvel fordultak a pogány nagyúr alakjához. Így ábrá-

333 Horváth 1900: II. 293–318. A jambikus verselésű drámatöredék első változata a *Szikszói Lapok*ban jelent meg 1853-ban.

334 Platz 1910.

335 Gaal 1893.

zolta már Pétery Károly is *Kupa vezér* című novellájában. Lázár István *Koppány* című kisregényében,[336] amelyben a somogyi vezér felett Vecellin csak csellel, árulással tud győzedelmeskedni; valamint Kóbor Noémi közepes színvonalú történelmi regénye is (*Koppány vezér*).[337] Békefi László *Koppány Zalában* címmel adott ki 1929-ben egy vékony füzetet, novellaszerű történelmi képekbe foglalva a pogány úr korát.[338] A kiadvány, amely elsősorban Zalakoppány múltját kívánta megörökíteni, a falu eredetét egészen Koppányig viszi vissza, történetet konstruálva abból az ötletből, hogy a somogyi vezér szerelmese egy e faluból származó hajadon volt. Bencsi Zoltán történelmi korrajza (*Koppány-e vagy István*)[339] szintén pozitív figuraként ábrázolta a pogány vezért, érző embernek, békeszerető politikai gondolkodónak, aki ha ősei hitét megtarthatja, kész Istvánnal megbékélni, azonban a sorsát nem kerülheti el, mert amikor Istvánhoz Esztergomba látogat, Vecellin emberei orvul meggyilkolják.

A drámai és kisprózai feldolgozások mellett meglepően kevés lírai alkotás született Koppányról/Koppány kapcsán. Borsi Darázs József 1942-ben adott ki egy vékony verseskötetet *Koppány úr mezőin* címmel,[340] melynek címadó és kötetkezdő darabja elégikus hangon a somogyi pannon táj szeretetéről szól, és csak közvetve idézi meg a pogány vezért. Vaszary György drámai költeménye[341] szintén közepes színvonalú alkotás, és amint a címe is jelzi (*Koppány szerelme*), a történelmi korrajz helyett a magánélet szférájába vezet. Koppány e műben is mint daliás vitéz jelenik meg, s mint az alábbi sorok mutatják, a költeménynek vannak jól sikerült részletei is:

Uram, nagyúr, mi hír fenn északon?
Hallom, nagy cécót ül ott a német.
Száza bujkál minden kis hézagon
S mint kergebirka üvölt és béget.

336 Lázár 1919: 5–63.
337 Kóbor 1924.
338 Békefi 1929.
339 Bencsi 1938.
340 Borsi Darázs 1938.
341 Vaszary 1926.

Ugy a beste! És ott már Vencellin
Wasserburg keszeg, nyakigláb grófja,
Pázmán és Hunt hízik reményein
És kelepel, mint éhes gólya.

A 997. évi események egyik legsikerültebb szépirodalmi feldolgozása Kós Károly *Az országépítő* című regénye.[342] Az erdélyi polihisztor művének főszereplője természetesen István, akinek életét ifjúkorától a haláláig végigkíséri a szerző. Ennek az életnek az egyik leginkább sorsfordító és drámai időszaka éppen a somogyi vezér lázadásának idejére esik – ennek megfelelően kap e műben is nagy hangsúlyt és bő terjedelmet.

A regény fő erénye az a Kós Károly művészetére jellemző miliő, amely szuggesztív, archaikus hangulatú életképeivel Kalotaszeg tájai és múltja helyett ezúttal a X. század végének Magyarországát mutatja be.

Az erdélyi író és polihisztor regényének tartalma röviden ekképpen foglalható össze: Géza fejedelem úgy dönt, hogy átadja a „kormánypálcát" egy méltó utódnak. A fejedelemválasztó gyűlésre Koppány szilaj somogyi csapatokkal érkezik, mégsem őt választják meg, mert az erdélyi Gyula a fiatal István pártjára áll. Koppány indulatosan otthagyja a tanácsot, Géza fiát pedig ősi szokás szerint pajzsra emelik.

A következő fejezet immár a magyarországi változások képeivel indul: Esztergomban kőtemplom és palota épül, a kabarok keresztvíz alá hajtják a fejüket, a Dunántúl útjait német katonák róják, és maga István is német nőt készül feleségül venni. Sokaknak persze nem tetszik mindez; s kivált rossz hírek érkeznek Esztergomba Somogy és Zala felől: lázonganak, felkelésre készülnek Koppány népei. Közben Géza már haldoklik, és a háború kitörésének napjaiban megérkezik az ifjú ara, Gizella is.

Ezalatt Koppány a martalócaival pusztítani kezdi a Dunántúl északi vidékeit, majd a hadával Veszprém alá nyomul. István is sereget gyűjt, és Csanád vezérletével maga is Veszprém felé indul. A hosszú oldalakon keresztül részlete-

342 Kós 1934.

zett polgárháború és a döntő csata képei a maguk egyszerre festői és expresszív megformálásával talán a legsikerültebb részét képezik Kós Károly regényének. Hasonlóképpen ahhoz, amely még a felkelés kitörése előtti feszült pillanatokat ábrázolja:

„A zalai tartomány zúg, mint rajzásra készülő méhköpű. Mindenfelé emberek járnak, és hergelik a népeket az új hit ellen és az idegenek ellen és a nemzet új hadnagya ellen, aki törvény ellenére ül a magyari nemzetségek nyakán, és eladta az országot a németnek és a papoknak. A nép nyughatatlan, és nyilat tollaz, kardot köszörül, nyerget, kantárt javít, és élesíti a kopjavasat Zalában, Somogyban, de úgy hallik, a Botond törzs tartományában is. Új fűre, úgy mondják, kisarjad a háború…"[343]

Koppány fiatalkorába vezet Kodolányi János *Pogány tüzek* című regénye. E munka előzményének is tekinthető az a három felvonásos történelmi tragédia, melyet *Pogány tűz* címmel ugyancsak Kodolányi írt, és amelyet 1937-ben mutattak be (e dráma a Vata-féle felkelést dolgozza fel). Maga a regény már a háború éveiben született, amit erős németellenessége is jelez, olvasói népszerűségét pedig ama tény, hogy rövid időn belül további két kiadást ért meg. A regénybeli történet a 950-es évek táján, Taksony és Tar Zerind idején kezdődik, és mintegy két évtized múltán, mindkettőjük halálával ér véget. Kodolányi regénye még a „boldog békeidők", az ősi és szinte idilli pogány Magyarországot idézi fel, egyszerű köznépi életképekben a több mint ezer évvel ezelőtti Dunántúlt rajzolva meg. Ebbe a harmonikus képbe ágyazódnak az itt Ojbarsznak nevezett Koppány ifjúságának eseményei, majd a könyv záró részében a visszavonhatatlan felnőttkort jelentő új és idegen majdani világ: „Odafönt a sziklafalnál szaporán dobogott a táltos dobja. Senki sem vett észre semmit. Az áhítatos, lelkes szemek mind a tűz felé lépkedő Gyeücsét s a tomboló táltost nézték. Ojbarsz, az ifjú kapgán vakon, süketen siratta apját."

1974-ben íródott Boldizsár Miklós *Ezredforduló* című történelmi színműve,[344] amely nyelvezetében és problémafelvetéseiben is jellegzetesen XX. századi alkotás. Nem véletlen az, hogy az *István, a király* című rockopera alkotói a tör-

343 Kós 1934: 127.
344 Boldizsár 1982: 151–277.

ténet és a szövegkönyv összeállításakor javarészt e darab első felvonását használták fel mintaként. És aligha véletlen, hogy csupán az első felvonást, ugyanis a dráma második része – amely a győzelem után játszódik – már nélkülözi a drámai feszültséget, és inkább a szereplők jellemének kidolgozására helyez hangsúlyt. Réka itt is tiszta lelkű, békét szorgalmazó leány, István fiatal neje ellenben folyamatosan nyafog, míg Koppány fogságban várja, hogy a sorsa beteljesedjék.

Szörényi Levente és Bródy János rockoperája és annak városligeti bemutatója (1981) ama évtized egyik legjelentősebb zenei és nemzeti eseménye volt. Bizonyára okkal, hiszen olyan történelmi kérdésekre kereste a választ a maga színvonalasan populáris eszközeivel, melyekre nem adható könnyű és egyszerű felelet, kivált, ha a különféle nézőpontokból egyaránt az igazság megközelítőleg pontos és hiteles ígérete dereng fel. Szörényi és Bródy rockoperájában ugyanis immár végképp nem létezik csak fekete és csak fehér tábor vagy nézőpont, s még kevésbé szürke; két egyforma súlyú és hitelességű alternatíva feszül egymásnak e műben is, a helyzet tragikuma és a történelem kíméletlen logikája folytán azonban az egyiknek szükségszerűen el kell buknia; s mivel ezáltal érték megy veszendőbe, válik hangsúlyossá a befejezés katartikuma.

Szabó Dezső még 1936-ban egy nagyszabású történelmi esszé keretében próbált választ találni az elmúlt ezer év Koppány alakjában megtestesülő legfőbb kérdésére. Írásában[345] a Koppány-eszmét mint szimbólumot vizsgálta, az elbukott pogány vezér alakját *Az elsodort falu* hőseivel állítva párba. E szimbólum lényegében rejlenek szerinte a Koppányhoz hasonló magyarok tragikumának okai is: annyira féltették ősi egyéniségüket, hogy öngyilkos hibáikat is mint életük nélkülözhetetlen részét ápolták, védték, és folytonos megraboltatásukban idővel oly gyanakvóak lettek, hogy olykor saját – maguk közül kitűnt – kiválóságaikat is meggyűlölték; míg István tragédiáját abban látta, hogy saját népéért saját népe ellenében kellett cselekednie.

Mint Szabó Dezső írja: „Az ezeréves szentistváni tragikummal párhuzamosan valósul meg újból és újból az örök Koppány tragédiája. Koppány, a megtartó magyar, aki a magyarság jövőjét, fejlődését a faj sajátos egyéniségében, ázsiai

345 Szabó 1936.

ősi adottságában látja." Aki folyton fellázad, és folyton legyőzetik az idegen érdekek elleni küzdelemben, és aki idővel nem más, mint a magyar köznemesség, aki „vak erényeivel és súlyos félrebújásaival (…) történelmi megtestesülése az örök Koppánynak".

A történelmi kudarcok és zsákutcák tanulsága mondatja a szerzővel, hogy immár a XX. század közepén új koppányi ideológia, új életfelfogás szükséges a magyarság számára, de „azé a Koppányé, aki már ezer évet tapasztalt és szenvedett Európában"; valamiképpen úgy, miként az a programadónak tekintett *Az elsodort falu* című regényében olvasható: a lehetséges egyedüli cél az ősi egyéniséget megőrizve értékeinket fejleszteni, „mert a modern Koppány felszívta magába a szentistváni magyart".

Szabó Dezső írásával egy időben, és talán arra is reflektálva, Ferdinándy Mihály is részletesen értekezett a lázadó Koppány „mítoszáról". Az 1938-ban íródott és történelmi áthallásoktól sem mentes, nyíltan németellenes esszé egyik alaptézise, hogy Koppány „tragikumában nyilvánult meg először a német–magyar ellentét".[346] Ferdinándy többek között arra kereste a választ, hogy bár Koppány történelmi alakja a „XI. század nagy forradalma", azaz a Vata-féle felkelés tükrében nyerte el máig ismert karakterét, miért mégis ő, az elbukott hős vált általánosan ismertté. Mint írja: „a történelem adataiból elénk bontakozó Koppány egészen más tartalmakat fejez ki, mint a köztudatban több-kevesebb élességgel élő mondai Koppány." (…) Itt Koppány elsősorban az ősi hit védelmezője (…) tehát egy ősi/igazabbnak érzett magyarság tragikus képviselője. Tudat alatt legalább összefüggőnek érzik minden nagy szabadsághősünkkel és nemzeti vértanunkkal. A nemzeti sajátosságnak érzett konok dac szimbolikus megtestesülése ő; vállalkozása szent lázadás."[347]

346 Ferdinándy 1938: 247. Ferdinándy tanulmányát idézi: Szabados 2011: 276–277.

347 Ferdinándy 1938: 244. Hasonlóképpen jellemezte a somogyi vezért már Szabó Károly az államalapítás koráról szóló történeti művében: „Nem kételkedem azért kimondani megygyőződésemet, hogy a Koppány jellemét befeketítő vádat a kérdéses krónikai hely szerkesztője csak azért koholta, hogy a szerinte jogtalan és istentelen lázadást vezére személyében megbélyegezve annál gyűlöletesebb szinben állithassa olvasói elé. (…) Hagyjuk meg Kopányt az európai viszonyok közt többé tarthatatlan pogány magyarság tragikus hősének, kinek, mert az uj kor irányának és elutasíthatatlan reformeszméinek ellenszegült, végzetszerüleg bukni kellett: de töröljük le emlékezetéről a szenyfoltot, melylyel jellemét csak a

Koppány alakja ugyanakkor epikai/dramaturgiai megközelítésben is logikusabban értelmezhető: míg Vata sorsa mondhatni elvarratlan és a semmibe fut, Koppányé zárt, tragikus életsors. Hogy miért ő, és nem Vata a történelmi léptékben is ismertté vált hős, annak – Ferdinándy szerint – egy harmadik személy a kulcsa, Koppány jelentőségét ugyanis ellenfele, Szent István adja meg: az államalapító király által fémjelzett keresztény értékrend és progresszió, valódi tétet adva a történelmi választásnak és választásnak. Mint azt Ferdinándy összegzésképpen megállapította: „Az alkotó magyar és a lázadó magyar s kettőjük küzdelme időtlenné téve, szimbólummá növesztve: ez a magyarság mítosza s ugyanakkor Koppány alakjának teljes értelme is."[348] A „mi lett volna, ha…" kérdésre azonban egyértelmű válasz nem adható ez esetben sem:[349] Győzelme esetén ugyanis Koppány is ugyanúgy válaszúthoz érkezett volna, mint ellenfele. S mint Szabados György írja: „búcsút kell vennünk a pogány rendet, vallást, szabadságot megőrző Koppány képzetétől, mert önmaga érdeke ellen cselekedett volna az, aki a keresztség nyílt elutasításával állandó beavatkozási alapot tálal a térítő-hódító monarchiák elé".[350] Hogy nagyfejedelemként, államférfiként milyen örökséget hagy maga után, az azonban már végképp a művészeti feldolgozások terepe: annyi bizonyos, hogy míg Szent Istvánnak igen, bukásával Koppánynak nem adott teret és távlatot a történelem.[351]

gyűlölet elfogultsága törekedett bemocskolni" (Szabó 1869: 420–421.).

348 Ferdinándy 1938: 253.

349 Koppány győzelmének történeti hipotézisét, mint lehetséges történelmi alternatívát, vázolja fel reflexív módon a *Rubicon* egy közelmúltbeli tematikus számában: Szabados 2018b: 80–81.

350 Szabados 2018b: 81.

351 E könyv lapjain nem feladatunk a XIX–XX. századi újpogány wotanizmus hatását is magán viselő posztmodern nemzeti ezoterikus irányzatok Koppány-képének és -kultuszának felvázolása (vö. *Sámán sámán* hátán. A kortárs pogányság multidiszciplináris elemzése, 2014; *Már a múlt se a régi… Az új magyar mitológia multidiszciplináris elemzése*, 2015 – különös tekintettel: Povedák 2015. 100–121.), mindazonáltal a kötet képmellékletében néhány ilyen indíttatású helyszínre és művészeti alkotásra is felhívjuk a figyelmet.

IRODALOM

Az államalapítás korának írott forrásai

1999 Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula. Szeged.

Az államalapító

1988 Szerkesztette és az előszót írta Kristó Gyula. Budapest.

Árpád-kori legendák és intelmek

2001 *Szentek a magyar középkorból I.* (Összeállította és szerkesztette Érszegi Géza. Fordította Csóka J. Gáspár, Érszegi Géza, Kurcz Ágnes, Szabó Flóris.) Budapest.

Anonymus

1975 *Gesta Hungarorum.* (Fordította Pais Dezső.) Budapest.

Bakay Kornél

1978 *A magyar államalapítás.* Budapest.

Baksai Sándor

1884 *Népetimológiák.* Magyar Nyelvőr, 329.

Bálint Csanád

2006 *Az ethnosz a korai középkorban. (A kutatás lehetőségei és korlátai.)* Századok, 277–347.

Balogh Albin

1913 *Egy-két szó a Koppány-féle lázadásról.* Katolikus Szemle, 844–850.

Bán Imre

1976 *A Karthausi* Névtelen műveltsége. Budapest.

Bencsi Zoltán

1938 *Koppány-e vagy István. (Történelmi korrajz).* Budapest.

Berzsenyi Dániel

1968 *Berzsenyi Dániel összes művei.* Budapest.

Békefi László
1929 *Koppány Zalában.* Zalaegerszeg.
Belitzky János
1938 *A törzsfői hatalom elsorvadása és a fejedelmi hatalom kialakulása.* In: Szent István Emlékkönyv I. (Szerk.: Serédi Jusztinián.) Budapest, 571–596.
Bíborbanszületett Konstantín
2003 *A birodalom kormányzása.* A görög szöveget fordította Moravcsik Gyula. Olajos Terézia bevezető tanulmányával. Budapest.
Bognár András
1984 *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Hont vármegye és kiegészítések.* Szentendre.
Bogyay Tamás
1976 *Stephanus rex.* Bécs–München.
Boldizsár Miklós
1982 *Ezredforduló. (Opera prózában, két részben.)* In: Királyok és alattvalók. Budapest, 151–277.
Bóna István
2000 *A magyarok és Európa a 9–10. században.* Budapest.
Bonfini, Antonio
1995 *A magyar történelem tizedei.* Fordította Kulcsár Péter. Budapest.
Bónis György
1956 *István király.* Budapest.
Borostyáni Sándor
1889 *Utazók kiskönyvtára.* Budapest.
Borsi Darázs József
Koppány úr mezőin. Budapest, 1942.
Bosnyák Sándor
1984 *A bukovinai magyarok hitvilága II. (Orvoslás, a születéstől a halálig, történelmi emlékek).* (Folklór Archívum 16.) Budapest.
1993 *A magyarok krónikája napjaink szájhagyományában.* Örökség, 2. szám, 1–61.
2001 *1100 történeti monda.* (Folklór Archívum 20.) Budapest.

Chronica Hungarorum (Budai Krónika)
1900 Kinyomtatva Budán 1473-ban. Bevezetés: Fraknói Vilmos. Budapest.
Chronica Hungarorum
1973 Hasonmás kiadás. Fordította Horváth Lajos. Budapest.
Csáka Károly
1865 *Nagy-Bény*. Esztergomi Ujság, 24–25., 48–49., 57–58.
Csanda Sándor
1959 *Magyar–szlovák kulturális kapcsolatok*. Bratislava.
Csánki Dezső
1890–1913 *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában* I–V. Budapest.
Deér József
1938 *Pogány magyarság – keresztény magyarság*. Budapest.
Domanovszky Sándor
1906 *Kézai Simon mester krónikája*. Budapest.
1907 *Mügeln Henrik német nyelvű krónikája*. Századok, 20–35, 119–142.
Dümmerth Dezső
1977 *Az Árpádok nyomában*. Budapest.
Együd Árpád
1975 *Somogy néprajza* I. *Somogyi népköltészet*. Kaposvár.
Engel Pál
1990 *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig.* (Magyarok Európában I.) Budapest.
Eötvös Károly
1896 *Veszprémmegye*. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia irásban és képben XIII. Budapest, 169–204.
Eperjessy Ernő
2006 *Puszták népe a Zselicben (1900–1950)*. Budapest.
Erdélyi László
é. n. *Magyar történelem. Művelődés- és államtörténet* I. *Magyar középkor*. Budapest.

Ferdinándy Mihály
1938 *A lázadó Koppány mítosza*. Magyar Szemle, 244–253.
Fényes Elek
1851 *Magyarország geographiai szótára* I–IV. Pesten.
Frech József–Frech Józsefné
2008 *Lakodalom van a mi utcánkban… Somogyi hagyományok és szokások*. Nagyberki.
Gaál Mózes
1893 *Kupa, a pogány vezér. (Történelmi elbeszélés a Szent István korából.)* Pozsony–Budapest.
Gáll Attila–Kőhegyi Mihály
1972–1976 *Tolna megye Pesty Frigyes Helynévtárában* 1864. A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve, 1. rész. (1971–72.) 271–332.; 2. rész. (1973–74.) 297–339.; 3. rész (1975–76.) 279–366. Szekszárd.
Gőzsy Zoltán–Polgár Tamás
2001 *Pesty Frigyes: Somogy megye helynévtára*. (Fontes Comitatus Simighiensis 1.) Kaposvár.
Gutheil Jenő
1977 *Az Árpád-kori Veszprém*. Veszprém.
Gyóni László
1995 *Kupavári krónika*. Budapest.
Györffy György
1940 *Besenyők és magyarok*. Budapest.
1963–1987 *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I–II. Budapest.
1965 *A napkelet felfedezése*. Budapest.
1970a *Koppány lázadása*. In: Levéltári Évkönyv 1. Somogy megye múltjából. (Szerk.: Kanyar József.) Kaposvár, 5–30.
1970b *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*. Archaeologiai Értesítő, 191–242.
1971 *Der Aufstand von Koppány*. Budapest.
1983 *István király és műve*. Budapest.

HABOVŠTIAK, Alojz
1963 *Archeologicky vykun v Bini.* Vlastivdeny Casopis 12. Bratislava, 173–177.
1966 *K otázke datovánia hradiska v Biňi.* Slovenská archivistika. 439–465.
HECKENAST Gusztáv
1970 *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban.* Budapest.
HEGEDŰS László
1978 *Regöly története.* (Kézirat)
1987 *István király a regölyi népmondában.* Új Ember, augusztus 30. 6.
HELISCHER József
1827 *Descriptio Comitatus Strigoniensis.* (Kézirat)
1988 *Esztergom vármegye statisztikai és helyrajzi leírása.* Latinból fordította PROKOPP Gyula. In: Esztergom Évlapjai. Annales Strigonienses 1988. (Főszerk.: BÁRDOS István.) Esztergom, 100–149.
HEVENESI Gábor
1737 *Ungaricae sanctitatis indicana…* Tyrnaviae.
1988 *Régi magyar szentség.* Fordította Sinkó Ferenc. Budapest.
HÓMAN Bálint
1938 *Szent István.* Budapest.
HÓMAN Bálint–SZEKFŰ Gyula
1935 *Magyar történet* I. Budapest.
Hont vármegye és Selmeczbánya
1906 Szerk.: BOROVSZKY Samu.) Budapest.
HORVÁTH Cyrill
1900 *Szépirodalmi munkái I–II.* Kecskemét.
HORVÁTH István
1820 *A magyarok gyökeres régi nemzetségeiről.* Pest.
HORVÁTH János
1936 *Katona József.* Budapest.
IGNÁCZ Rózsa
1953 *Hagyományok földjén.* Vigilia, 190–197.
IPOLYI Arnold
1867 *Magyar okmány-érdekességek.* Századok, 119–145.

István király emlékezete.
1988 Szerk.: Györffy György. Budapest.
Janšák, Štefan
1938 *Staré osídlenie Slovenska. Dolnỳ Hron a Ipľ v praveku.* Turčiansky Sv. Martin.
Karácsonyi János
1904 *Szent István király élete.* Budapest.
1913 *Még egy szó Koppány lázadásáról.* Katolikus Szemle, 1064–1068.
1926 *A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre 997–1095.* Nagyvárad.
Karsai Géza
1938 *Szent István király tiszteletе.* In: Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulójára III. (Szerk.: Serédi Jusztinián.) Budapest, 155–256.
Katona József
1959 *Katona József összes művei* I–II. Budapest.
Katona Stephanus
1779–1780 *Historia Critica regum Hungariae stirpis Arpadianae* 1–3. Pestini.
Kékesi (Temesvári Alajos)
1927 *Koppány.* (Magyar Történelmi Lapok I.) Budapest.
Képes Krónika.
1978 Fordította és a szövegmagyarázatokat írta Geréb László. Budapest.
Kézai Simon mester
1862 *Magyar krónikája.* Fordította Szabó Károly. Pest.
1901 *Magyarok Krónikája.* Lampert Róbert kiadása. Budapest.
Kóbor Noémi
1924 *Koppány vezér.* Budapest.
Kodolányi János
1968 *Pogány tüzek.* Budapest.
Kós Károly
1934 *Az országépítő. (Történelmi regény.)* Kolozsvár.

Kristó Gyula
1965 *Megjegyzések az ún. pogánylázadások kora történetéhez.* (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica, tom 18.) Szeged.
1974 *A XI. századi hercegség története Magyarországon.* Budapest.
1979 *A feudális széttagolódás Magyarországon.* Budapest.
1982 *Koppány felnégyelése.* Századok,. 959–968.
1983 *Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest.
1984 *Koppány, a „herceg".* Élet és Tudomány, 21. szám, 643–645.
1986 *Az Árpád-kor háborúi.* Budapest.
2000 Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged.
2001 *Szent István király.* Budapest.
Kristó Gyula–Makk Ferenc
1988 Árpád-házi uralkodók. Budapest.
Kulcsár Péter
1958 *A magyar államszervezés néhány problémája. István és Ajtony harca.* (Acta Universitatis Szegediensis, Sectio Historica III.) Szeged.
Lázár István
1919 *Koppány.* Budapest.
Lengyel Dénes
1972 *Régi magyar mondák.* Hatodik kiadás. Budapest.
A magyar irodalom története 1600-ig
1984 Szerkesztette Klaniczay Tibor. Budapest.
Lukács László
1997 *Szent István király a néphagyományban.* Ethnographia, 99–110.
Magyar Kálmán
1971 *Adatok a középkori Szentgyörgy* névadás somogyi forrásaihoz. In: Somogy megye múltjából. (Szerk.: Kanyar József.) (Levéltári Évkönyv 2.) Kaposvár, 3–40.
1992 *Somogyvár Magyarország virágzó Árpád-kori központja.* (Források a XI–XIV. századból.) In: Szent László és Somogyvár. (Szerk.: Magyar Kálmán.) Kaposvár, 11–53.
A magyar középkor irodalma.
1984 Szerk.: V. Kovács Sándor. Budapest,.

Magyar középkor. Az államalapításról Mohácsig.
1995 *Forrásgyűjtemény.* A szövegeket válogatta, részben fordította, jegyzetekkel ellátta, szerkesztette: NAGY Gábor. Budapest.
Magyarország hadtörténete I.
1985 Főszerk.: LIPTAI Ervin. Budapest.
MAGYAR Zoltán
1996a *Szent István a magyar kultúrtörténetben.* Budapest.
1996b *Bény és a Szent István hagyományok. (Egy történeti hipotézis nyomában.)* Honismeret, 4. szám, 12–14.
1997 *Szent István emléke Törökkoppányban.* Magvetés, 2. szám, 7.
1998a *Szent László a magyar néphagyományban.* Budapest.
1998b *Koppány alakja a néphagyományban.* Valóság, 3. szám, 29–38.
1998c *Szent György középkori kultusza Magyarországon.* Századok, 161–182.
1998d *Koppány.* Budapest.
2000 *Szent István a néphagyományban.* Budapest.
2001 *Halhatatlan és visszatérő hősök. Egy nemzetközi mondatípus Kárpát-medencei redakciói.* Budapest.
2002 *Koppány alakja a néphagyományban.* In: Szent István és az államalapítás. (Szerk.: VESZPRÉMY László.) Budapest, 95–104.
2010 *Muravidéki népmondák.* Lendva.
2017 *Mátyás király narratív hagyományköre. Típus- és motívumindex.* Budapest.
2018a *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex* I–XI. Budapest.
2018b *Népköltészeti gyűjtés 2. Népmondák.* Budapest.
MAKSAY Ferenc
1941 *A középkori Szatmár megye.* Budapest.
MÁLYUSZ Elemér
1971 *Az V. István-kori gesta.* Budapest.
Már a múlt se a régi… Az új magyar mitológiai multidiszciplináris elemzése
2015 Szerk.: HUBBES László–POVEDÁK István. Szeged.

Moravcsik Gyula
1988 *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Budapest.
Nagy Endre
2000 *Tardoskedd és Udvard* földrajzi nevei. Dunaszerdahely.
Nagy Imre
1993 *Nemzet és egyéniség. Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái.* Budapest.
Nagy Sándor
1870 *Népmonda a magyar előkorból. Miért nem szól Török-Koppányban Papgátnál a béka?* A Nép, 51–52.
Novák József Lajos
1913 *Adatok Bény* község néprajzához. Néprajzi Értesítő, 32–67.
Orbán Balázs
1868–1873 *A Székelyföld leirása* történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból I–VI. Pest–Budapest.
Orosz László
1974 *Katona József.* Budapest.
1976 *Berzsenyi Dániel.* Budapest.
Az Osztrák–Magyar Monarchia irásban és képben XIII.
1896 *Magyarország IV. – Dunántúl.* Budapest.
Pauler Gyula
1899 *A magyar nemzet története az* Árpádházi *királyok alatt* I–II. Budapest.
Pesty Frigyes
Pesty Frigyes kéziratos helynévtára: Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára: Fol. Hung. 1114., Budapest.
Petrovics István
1988 *Szent István államszervezése.* In: Az állapalapító. (Szerk.: Kristó Gyula.) Budapest, 45–90.
Pilipkó Erzsébet
2017 *Van-e Szent István-hagyomány Királyszentistvánon?* In: Vallásos kultúra és életmód a Kárpát-medencében 10. (Szerk.: Pilipkó Erzsébet–Fogl Krisztián Sándor.) Veszprém, 578–604.

PINTÉR Jenő
1938 *Szent István a magyar világi költészetben.* In: Emlékkönyv Szent István király halálának 900. évfordulójára III. (Szerk.: SERÉDI Jusztinián.) Budapest, 347–354.
PITI Ferenc
2000 *„Keresztúton" (A pogányság társadalmi-politikai jelenléte I. István korában).* In: „Magyaroknak eleiről". Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. (Szerk.: PITI Ferenc. Szerkesztőtárs: SZABADOS György.) Szeged, 435–450.
PLATZ Bonifác
1910 *Koppány vezér. (Ifjúsági dráma két felvonásban.)* Székesfehérvár.
POVEDÁK István
2015 *Mitizált történelem: Szent István dekonstruált – rekonstruált legendáriuma.* In: Már a múlt sem a régi… Az új magyar mitológiai multidiszciplináris elemzése. (Szerk.: HUBBES László–POVEDÁK István.) Szeged, 100–121.
RANSANUS, Petrus
1985 *A magyarok történetének rövid foglalata.* (Közreadja és fordította BLAZOVICH László–SZ. GALÁNTAI Erzsébet.) Budapest.
RÉSŐ ENSEL Sándor
1861 *A helynevek magyarázója* I. Pest.
Sámán sámán hátán. A kortárs pogányság multudiszciplináris elemzése.
2014 Szerk.: POVEDÁK István–SZILÁRDI Réka. Szeged.
SÁNDORFI György
1989 *Korai helyneveink vizsgálata.* Miskolc.
Scriptores Rerum Hungaricum I–II.
1937–1938 Ed.: SZENTPÉTERY Emericus. Budapest.
SEBESTYÉN Gyula
1906 *Dunántúli gyűjtés.* (Magyar Népköltési Gyüjtemény VIII.) Budapest.
Somogy megye földrajzi nevei
1974 Szerk.: PAPP László–VÉGH József. Kaposvár.

Somogy vármegye
1914 Szerk.: Borovszky Samu. Budapest.
Szabados György
2007 *„Árpád-házi" „szent" királyunk Aba Sámuel.* In: Középkortörténeti tanulmányok 5. (Szerk.: Révész Éva–Halmágyi Miklós.) Szeged, 151–158.
2011 *Magyar államalapítások a IX–XI. században. Előtanulmány a korai magyar állam történelmének fordulópontjairól.* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 26.) Szeged.
2013 *Szent István király ellenfeleiről.* In: Ünnepi kötet Dr. Blazovich László egyetemi tanár 70. születésnapjára. (Szerk.: Balogh Elemér–Homoki-Nagy Mária.) Szeged, 610–621.
2018a *Rokonok rivalizálása. Árpád-házi Koppány és István ellentétéről.* Korunk, 2. szám, 3–10.
2018b *Fejedelmünk Koppány! István király alternatívája.* Rubicon, 10. szám, 76–81.
Szabó Dénes
1944 *Koppány. Személy- és vízneveink viszonya.* Magyar Nyelv, 186–193.
Szabó Dezső
1936 *Koppány.* Budapest.
Szabó Károly
1869 *A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig.* Pest.
Szabó Lajos
1905 *Somogyi históriák.* Veszprémi Hírlap, április 2. 2.
Szalay László
1861 *Magyarország története* I. Pest.
Szegedi László
1995 *A magyar vérségi szervezet 108-as száma.* Valóság, 5. szám, 62–68.
Szegfű László
1972 *Az Ajtony-monda.* Acta Universitatis Szegiensis de Attila József Nominiatae. Acta Historica tom. XL. Szeged, 3–30.
1994 *Koppány.* In: Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század). (Főszerk.: Kristó Gyula.) Budapest, 368.

Szendrey Zsigmond
1925 *Történeti népmondáink*. Ethnographia, 48–53.
1926 *Történeti népmondáink*. Ethnographia, 29–35.
Szent László és Somogyvár
1992 *Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére*. (Szerk.: Magyar Kálmán.) Kaposvár.
Tarnóczi Stephan
1680 *Idea coronata seve vita S. Stephani primi regis et apostoli Hungarorum…* Viennae.
Thuróczy János
1978 *A magyarok krónikája*. Fordította Horváth János. Budapest.
Tolna megye földrajzi nevei
1981 Szerk.: Ördög Ferenc–Végh József. Budapest.
Törökkoppány és a Koppány völgy
1980 Törökkoppány.
Udvardy János
1912 *Mondák*. Magyar Nyelvőr, 198–199.
Uhlirz, Mathilde
1951 *Die „Scythae" in den Briefen Gerberts von Aurillac*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 411–415.
Vajay Szabolcs
1967 *Géza nagyfejedelem és családja*. In: Székesfehérvár évszázadai I. Az államalapítás kora. (Szerk.: Kralovánszky Alán.) Székesfehérvár, 63–100.
Vaszy György
1926 *Koppány szerelme*. Budapest.
Veszprémy László
2008 *Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Válogatott tanulmányok*. Budapest.
Wosinszky Mór
1896 *Tolna vármegye története az őskortól a honfoglalásig*. Budapest.
Zala megye földrajzi nevei
1964 Szerk.: Papp László–Végh József. Zalaegerszeg.

Zeki Validi Togan, A.
1939 *Ibn Fadlan's Reisebericht*. Leipzig.
Zolnay László
1977 *Kincses Magyarország*. Budapest.
Zsoldos Attila
1998 *Somogy vármegye kialakulásáról*. In: A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés II. (Szerk.: Stamler Imre.) Dunaújváros, 37–50.
2002 *Somogy vármegye kialakulásáról*. In: Szent István és az államalapítás. (Szerk.: Veszprémy László.) Budapest, 431–439.

KÉPMELLÉKLET

A KÉPEK JEGYZÉKE

1. Koppány lefejezése a Képes Krónika miniatúráján (Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattár, Ms. Cod. Lat. 404. f 19'b. Reprodukció: Hapák József, 2009.)
2. István király hadi díszben a Képes Krónika iniciáléjában (OSZK Kézirattár, Ms. Cod. Lat. 404. f 20a. Reprodukció: Hapák József, 2009.)
3. Gyula vezér elfogása a Képes Krónika miniatúráján (OSZK Kézirattár, Ms. Cod. Lat. 404. f 20'. Reprodukció: Hapák József, 2009.)
4. István király győzelme Keán vezér fölött a Képes Krónika miniatúráján (OSZK Kézirattár, Ms. Cod. Lat. 404. f 21. Reprodukció: Hapák József, 2009.)
5. Koppány legyőzése a somogyvári plébániatemplom falképén (Magyar Zoltán fotója, 2009)
6. Szent István megmossa véres kezét a somogyvári Szentesica-forrásban – falkép a helybeli plébániatemplom falán (Fotó: Magyar Zoltán, 2009)
7. A somogyvári Szent Egyed-apátság megalapítása a somogyvári plébániatemplom falképén (Magyar Zoltán fotója, 2009)
8. A somogyvári premontrei apátság romjai a Kupavár területén (Magyar Zoltán fotója, 2018)
9. Kilátás északra a somogyvári Kupavárból (Magyar Zoltán fotója, 2009)
10. A somogyvári Szentesica-forrás (Magyar Zoltán fotója, 2009)

11-12. A regölyi földvár látképe (Magyar Zoltán fotója, 2018)

13. A szalacskai várhegy Nagyberki határában (Magyar Zoltán fotója, 2018)
14. A Páduai Szent Antal-kápolna a szalacskai várhegyen (Magyar Zoltán fotója, 2018)
15. A bényi hármas földsánc madártávlatból (Fotó: Civertan Bt.)
16. Bény középkori templomai a hármas sáncrendszer belső gyűrűjében (Magyar Zoltán fotója, 2018)

17. A nagybörzsönyi Szent István-templom (Magyar Zoltán fotója, 2018)
18. „Pogányfejek" domborművei a nagybörzsönyi Szent István-templom szentélyének külső falán (Magyar Zoltán fotója, 2018)
19. A bajtai Kopán kútja nevű határrész (Magyar Zoltán fotója, 2018)
20. A bényi körtemplom (Magyar Zoltán fotója, 2018)
21. A nagybörzsönyi Szent István-templom (Magyar Zoltán fotója, 2018)
22. Turisztikai információs tábla a szalacskai várhegy legmagasabb pontján (Magyar Zoltán fotója, 2018)
23. A Veszprém alatti csata feltételezett helyszíne Sóly határában (Forrás: turania.hu)
24. A sólyi református templom
25. A Sötétkerékalja dűlő Somogy és Tolna megyék határán (Magyar Zoltán fotója, 2018)
26. A Papgát (Sötétkerékalja) Törökkoppány határában (Fotó: Magyar Zoltán, 2018)
27-30. Részletek Szörényi Levente–Bródy János: István, a király c. rockoperájából. Kende Tamás felvételei, 1983 (Nemzeti Filmintézet - Filmarchívum)
31. Koszti István Miklós Koppány-szobra Szólád határában
32. Miskolczi László Koppány-szobra (2002) Regöly központjában (Mati Márton fotója, 2018)
33. Miskolczi László regölyi Koppány-szobrának részlete (Fotó: Magyar Zoltán, 2018)
34. Nagy János és Kiss János Koppány-szobra Balatonfenyvesen (2008) (Fotó: Terebessy Réka, 2020)
35. Miskolczi László regölyi Koppány-szobrának részlete (Fotó: Dr. Pinczés Sándor)
36. Bacsi Nándor Koppány-szobra Törökkoppányban (2010) (Fotó: Dénes Péter)
37. Koppány vezér megölése (Juhos Kis Sándor festménye, 2018)
38. Koppány vezért ábrázoló festmény és nevének rovásírásos felirata a regölyi Koppány Vendéglő falán (Magyar Zoltán fotója, 2018)
39. Lányi András Koppány vezért ábrázoló festménye (1990-es évek) a regölyi Koppány Vendéglő falán (Magyar Zoltán fotója, 2018)

40. Kertai Zalán Koppány vezért ábrázoló festménye (Fotó: turania.hu)
41. A regölyi Koppány Vendéglő (Fotó: Magyar Zoltán, 2018)
42. A pogány időkre emlékeztető lókoponya a Koppány Vendéglő udvarán (Fotó: Magyar Zoltán, 2018)
43. A Koppány Vendéglő cégtáblája (Mati Márton fotója, 2018)
44. Koppány emlékére kialakított kultuszhely a somogyvári Szentesica-forrásnál (Magyar Zoltán fotója, 2018)
45. A somogyvári Koppány-emlékpark részlete (Fotó: Magyar Zoltán, 2018)
46. A somogyvári Koppány-emlékpark részlete (Fotó: Magyar Zoltán, 2018)
47. „Szent szikla" a somogyvári Koppány-emlékparkban (Fotó: Magyar Zoltán, 2018)
48. Koppányra emlékező felirat a somogyvári Szentesica-forrásnál (Magyar Zoltán fotója, 2018)
49. László Gyula Koppány vezért ábrázoló festménye (Forrás: Kálmán Imre Múzeum, Siófok. (Reprodukció: Mati Márton, 2018)

1. Koppány vezér lefejezése (Képes Krónika)

2. István király hadi díszben (Képes Krónika)

3. Gyula vezér elfogása (Képes Krónika)

4. István király győzelme Keán vezér fölött (Képes Krónika)

5. Koppány legyőzése (falkép a somogyvári plébiatemplomban)

6. Szent István megmossa véres kezét (falkép a somogyvári plébániatemplomban)

7. A somogyvári apátság megalapítása (falkép a somogyvári plébániatemplomban)

8. A somogyvári apátság romjai

9. Látkép a somogyvári Kupavárból

10. A somogyvári Szentesica-forrás

11. A regölyi földvár látképe

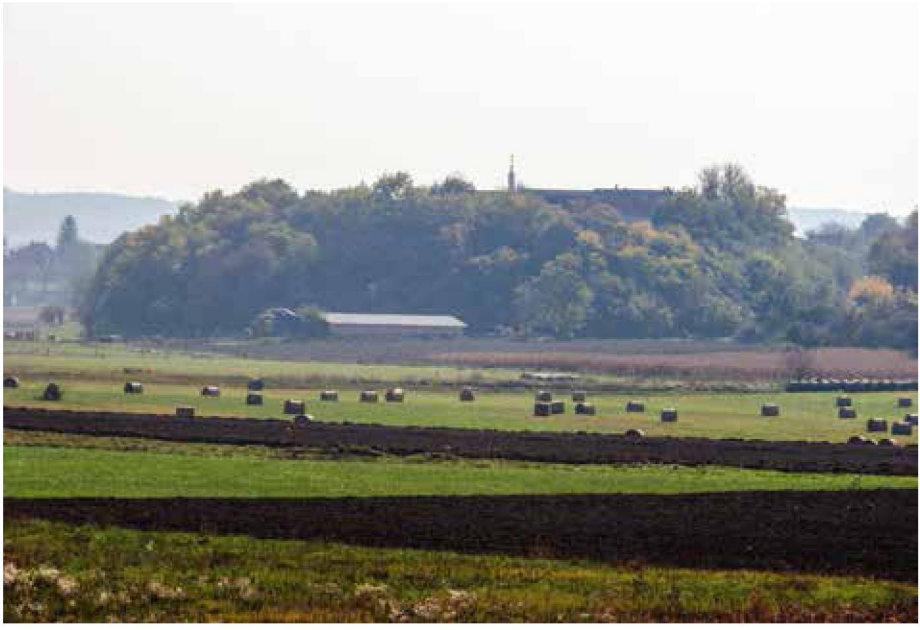

12. A regölyi földvár látképe

13. A szalacskai várhegy látképe

14. A Páduai Szent Antal-kápolna a szalacskai várhegyen

15. A bényi hármas földsánc madártávlatból

16. A bényi rotunda és plébániatemplom

17. A nagybörzsönyi Szent István-templom

18. „Pogányfejek" a nagybörzsönyi Szent István-templom homlokzatán

19. A bajtai Kopán kútja határrész

20. A bényi rotunda

21. A nagybörzsönyi Szent István-templom

22. Információs tábla a Szalacska-hegyen

23. A sólyi régi temető

24. A sólyi református templom

25. A törökkoppányi Sötétkerékalja határrész

26. A törökkoppányi Papgát

27. Koppány vezér. Részlet az István, a király című rockoperából

28. Koppány és feleségei. Részlet az István, a király című rockoperából

29. Koppány és István. Részlet az István, a király című rockoperából

30. Koppány felnégyelése. Részlet az István, a király című rockoperából

31. Koszti István Miklós Koppány-szobra Szólád határában

32. Miskolczi László Koppány-szobra (2002) Regöly központjában

33. A regölyi Koppány-szobor részlete

34. Nagy János és Kiss János Koppány-szobra Balatonfenyvesen (2008)

35. Miskolczi László regölyi Koppány-szobrának részlete

36. Bacsi Nándor Koppány-szobra Törökkoppányban

37. Koppány vezér megölése (Juhos Kis Sándor festménye)

38. Koppány vezér a regölyi Koppány Vendéglő falán

39. Koppány vezér – festmény
a regölyi Koppány Vendéglő falán

40. Koppány vezér
(Kertai Zalán festménye)

41. A regölyi Koppány Vendéglő

42. Lókoponya a Koppány Vendéglő udvarán

43. A Koppány Vendéglő cégtáblája

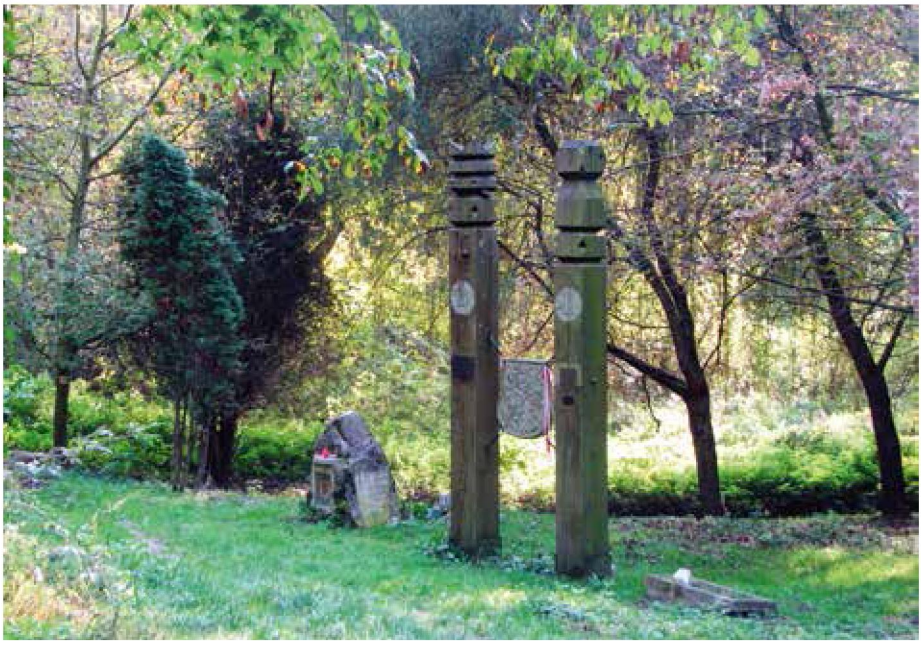

44-46. Koppány vezér emlékére kialakított kultuszhely a somogyvári Szentesica-forrásnál

47. „Szent szikla" a somogyvári Koppány-emlékparkban

48. Koppányra emlékező felirat a somogyvári Szentesica-forrásnál

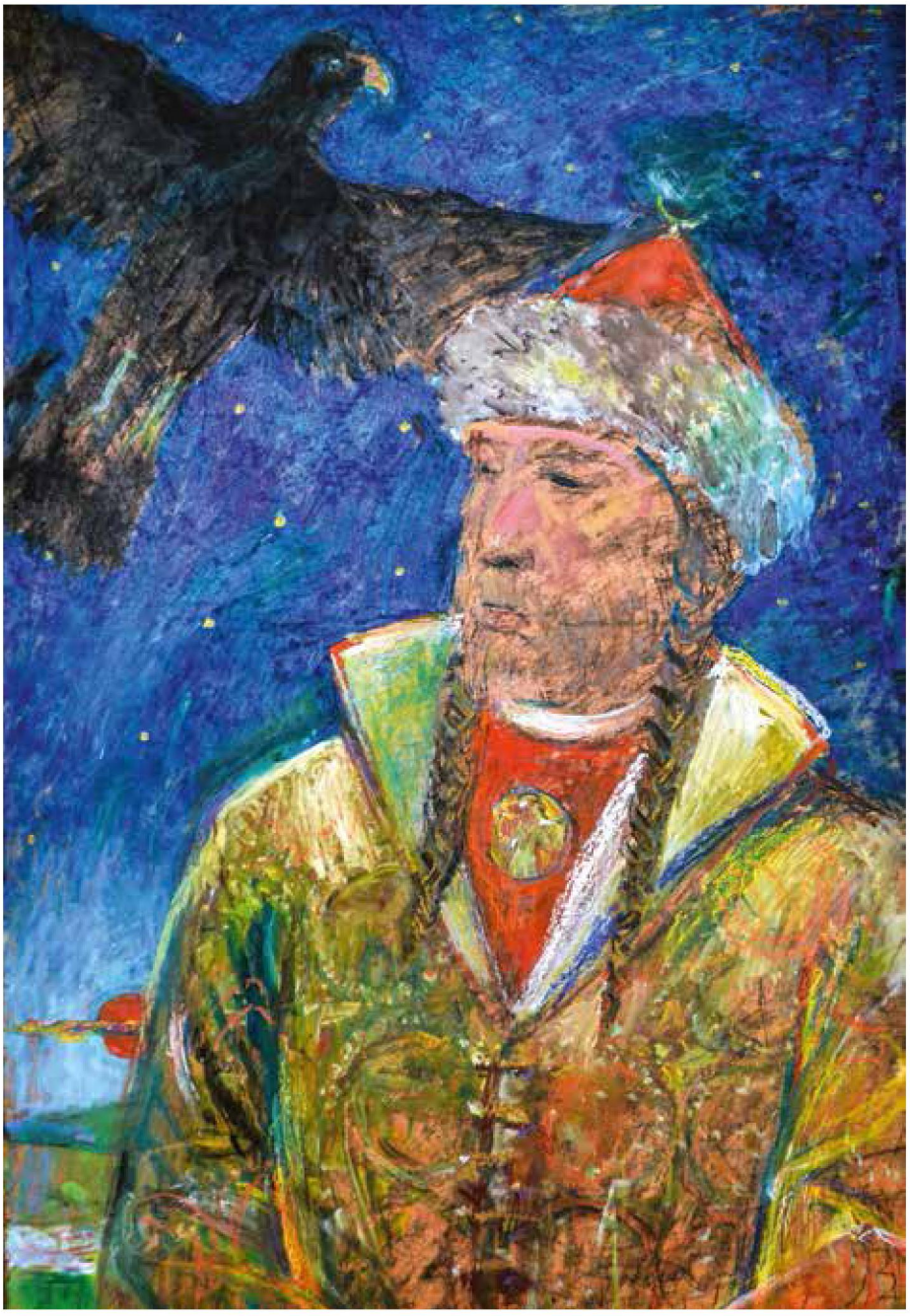

49. László Gyula: Koppány vezér (Kálmán Imre Emlékház)

A kötetet a Magyarságkutató Intézet (MKI) adta ki.
Postacím: 1014 Budapest, Úri utca 54–56.
Web: mki.gov.hu
Email: kiado@mki.gov.hu
Felelős kiadó: Horváth-Lugossy Gábor, az MKI főigazgatója
Felelős szerkesztő: Virág István
Borítóterv, műszaki szerkesztés: Tóth Gábor, Tóth Mihály
Nyomás és kötés: Séd Nyomda, Szekszárd, sednyomda.hu

Hős vagy lázadó?

A több mint ezer esztendeje történelmi keresztúthoz érkező magyarság egyik emblematikus alakjának állít emléket e kötet. Az Árpád-ház tagjaként a korabeli jogszokás alapján a nagyfejedelmi főhatalom megszerzésére törekvő somogyi nagyúr, Koppány, valamint Géza nagyfejedelem fia, a későbbi Szent István konfliktusából az utóbbi került ki győztesen, megalapítva a keresztény Magyar Királyságot, míg Koppány az utókor szemében megmaradt a bukott pogány hagyományvilág és a zsákutcás történelmi fejlődés megtestesítőjének. E kötet a somogyi vezér korának és alakjának felvázolására tesz kísérletet, arra keresve a választ, hogy milyen okok és körülmények vezethettek a többnyire szükségszerűnek mondott végkifejlethez. A történeti áttekintést egészíti ki a Koppány alakját megörökítő középkori források jegyzékszerű közreadása, valamint külön fejezetekben a pogány vezér kultúrtörténeti emlékezetének teljességre törekvő összefoglalása, különös tekintettel a Balatontól délre fekvő vidékeken a XX. század végéig virulens, esetenként több száz éve kontinuus Koppány-mondakörre. A könyv, amely a Koppányról szóló első kismonográfia, a somogyi vezér hagyománykörét illusztráló képmelléklettel zárul.

MAGYARSÁGKUTATÓ INTÉZET

9 786156 117137 >